

KULTŪRINĖS AUTONOMIJOS IDĖJA IR KATALIKIŠKO ŠVIETIMO SISTEMA TARPUKARIO LIETUVOJE (1918–1940 M.)

DANGIRAS MAČIULIS

Kultūrinės autonomijos principas, kalbant apie tarpukario Lietuvą, paprastai prisimenamas tik tuomet, jei kalba pasisuka apie tautines mažumas – trečiame dešimtmetyje Lietuvoje egzistavusią žydų autonomiją, kai autonominių teisių subjektu tapusi žydų bendruomenė bandė savarankiškai tvarkytis valstybės jai apibrėžtoje erdvėje¹. Taigi kultūrinės autonomijos idėja iš esmės vienareikšmiškai asocijuojasi su tautinių mažumų teisėmis, nors tarpukariu šios idėjos samprata buvo gerokai platesnė, o jos principai buvo aktualūs ir kitoms bendruomenėms, siekusioms apsaugoti savo kultūrinės raiškos erdvę. Ypatingą populiarumą ši idėja tarpukariu įgijo katalikų visuomenėje – ją siūlyta įgyvendinti ginant katalikų teises švietimo erdvėje. Paradoksalu tai, jog kultūrinės autonomijos idėja katalikiškame diskurse suvešėjo kaip tik po to, kai 1926 m. buvo likviduota žydų autonomija. Šiame straipsnyje ir siekiama apžvelgti kultūrinės autonomijos idėjos raišką katalikiškame diskurse tarpukario Lietuvoje. Reikia pažymėti, kad kultūrinės autonomijos idėja buvo glaudžiai susijusi su Katalikų Bažnyčios ir politinio režimo varžytuvėmis dėl įtakos ugdymo erdvėje, tad tai suteikia progą dėmesingiau pažvelgti ir į tai, kaip Katalikų Bažnyčia gynė katalikiško švietimo erdvę nuo politinio režimo siekio savo rankose monopolizuoti ugdymą. Iki šiol, regis, niekas nesidomėjo kultūrinės autonomijos idėjos raiška tarpukario Lietuvoje, tad ir tyrimų šia tema nėra. Tuo tarpu mūsų tyrimui buvo reikšmingi Sauliaus Kaubrio ir Remigijaus Motuzo darbai, kuriuose

¹ Šarūnas Liekis, „*A state within a state? Jewish autonomy in Lithuania 1918–1925*“, Vilnius: Versus aureus, 2003; Liudas Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio: Antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005, p. 62–77.

Straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos Nacionalinės lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programos remiamą projektą „Katalikybė ir visuomenė Lietuvoje XX amžiuje“.

bendrais bruožais nutapytas tiek visos tarpukario Lietuvos švietimo sistemos, tiek atskirai viduriniojo mokslo paveikslas².

1917 m. JAV leistame *Draugo* laikraštyje kun. Pranciškus Būčys paskelbė ciklą straipsnių, kurie kitais metais Čikagoje išleisti atskira knygele *Apie apšvietą*. Straipsniai rašyti tada, kai dar nebuvo aišku, kaip susiklostys Lietuvos likimas pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui. Tikėjimo, kad Lietuva taps savarankiška valstybe dar buvo mažai, tačiau vilties, jog karui pasibaigus etnografinė Lietuva gausianti bent jau kultūrinę autonomiją, netrūko. Gyvendamas naujosios Lietuvos laukimo nuotaikomis teologas Būčys dėstė savąją švietimo sistemos sutvarkymo viziją didesnę ar mažesnę laisvę įgysiančioje etnografinėje Lietuvoje. Jo pasiūlymai, kaip derėtų Lietuvoje sutvarkyti švietimo sistemą, buvo persmelkti gyvenimo rusifikacinėje aplinkoje patirties, kai katalikams teko budriai ginti savo kasdienės religinės praktikos teisę, o apie katalikiškos švietimo sistemos nuo pradinės iki aukštosios katalikiškos mokyklos sukūrimą buvo galima tik pasvajoti.

Kasdienio gyvenimo rusiškame „tautų kalėjime“ patirtis tik stipriau užaštrino daugelyje Europos valstybių Katalikų Bažnyčiai iškilusį klausimą, kaip sukurti katalikų interesams atliepiančią švietimo sistemą valstybėje, kuri ryžtingai unifikuoja ugdymo sistemą. Augančios valstybių pretenzijos sukurti vieningas, pilietiškai socializuojančias nacionalines švietimo sistemas, grasančias trinti įvairiausias – tarp jų ir konfesinius skirtumus, katalikams atrodė kėsiniusi į teisę turėti konfesiniu principu pagrįstą ugdymo sistemą. Praktikoje tai virto konkrečiu klausimu – kaip valstybė ir Bažnyčia turėtų dalytis įtaka ugdymo erdvėje, kurioje abiejų interesai skiriasi. Be to, katalikus neramino nepastovi, kintanti parlamentinių ar monarchinių respublikų politinė konjunktūra, kai katalikams palanki valstybės švietimo politika, pasikeitus politinių jėgų balansui valstybėje, galėjo staiga per vieną dieną atsigręžti priešingai – katalikų nenaudai.

Būčys ir sėdo konstruoti tokį būsimos nacionalinės švietimo sistemos modelį, kuriame švietimo sistema būtų maksimaliai apsaugota nuo kintančios politinės konjunktūros ar konkrečios politinės jėgos valios pretenzijų. Neigiama rusiška patirtis tapo savotišku katalizatoriumi – neatsitiktinai neigdamas valstybės monopolį švietimo erdvėje jis pastebėjo: „Mokyklų monopolį viešpatijos įsitaiso tuomi tikslu, kad ištautintų mažesniąsias tautas,

² Remigijus Motuzas, *Lietuvos vidurinės mokyklos raidos 1918–1940 metais pedagoginės kryptys*, Vilnius: Leidybos centras, 1995; Saulius Kaubrys, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: Galios gimtis*, Vilnius: Statistikos tyrimai, 2000.

gyvenančias viešpatijoj, arba, kad pakeltų savosios tautos patriotizmą“³. Postulatu Būčio ieškojimams tapo nuostata, kad „apšvieta, vedama laisvės dėsniais, turi apsaugoti mokslą nuo politikos“ ir įsitikinimas, „jog mokyklos laisvė reikalauja, kad viešpatija neturėtų savo mokyklų“⁴. Trumpai tariant, norėta parlamentines partijas maksimaliai atitolinti nuo švietimo sistemos, o mokyklų steigimo iniciatyvą patikėti išskirtinai visuomenei. Būčys geidžiamos švietimo sistemos Lietuvoje tvarkos idėjos maksimą pavertė šūkiu: „Laisva mokykla, laisvoje žemėje“⁵. O tai, jo manymu, bus įmanoma tik tada, kai valstybė atsisakys pretenzijų monopolizuoti savo rankose ugdymą ir rūpinsis tik visuomenės poreikių švietimo erdvėje patenkinimu, pirmiausia sudarydama materialines prielaidas įvairioms konfesinėms ir pasaulėžiūrinėms grupėms steigti mokyklas. Siūlyta valstybės lėšas švietimo reikmėms proporcingai paskirstyti tarp konfesinių ir pasaulėžiūrinių grupių pagal jų dydį. Švietimo iniciatyva turėjo gimi iš apačios, o ne būti nuleidžiama iš viršaus – visa ko pradžia turėjo būti „privatinė iniciatyva“, o jei šios esą dėl žmonių tamsumo kokiame nors Lietuvos užkampyje pristigtų, Švietimo ministerija privalėtų pasirūpinti šios visuomenės „iniciatyvos gaivinimu“. Valstybė turėjo būti įpareigota pasirūpinti privalomo pradinio mokymo įvedimu ir įgyti teisę nustatyti tam tikrą visiems bendrą mokymo programos minimumą, tačiau kištis į ugdymo turinį ji galės tik tada, jei ugdymo turinys kėsinsis į konstitucinius valstybės pamatus, grės visuomenės dorovei ar skiepys religinę bei tautinę nesantaiką⁶.

Būčys neketino pateikti smulkmeniškų būsimos lietuviškos švietimo sistemos metmenų – jis siekė tik bendriausiais bruožais nutapyti katalikų interesus atitinkančios švietimo sistemos viziją ir, reikia pabrėžti, kad jis 1917 m. akcentavo ne tiek kultūrinės autonomijos idėją (tai buvo tik forma), kiek pačią visuotinio privalomo pradinio švietimo įvedimo Lietuvoje būtinybę – tai pateikdamas kaip būtiną lietuviškos visuomenės civilizacinės pažangos laidą. Šios idėjos nebuvo paties Būčio atradimas. Iš jo samprotavimų matyti, kad jį traukė Šveicarijos švietimo sistemos modelis, kur visuotinis privalomas švietimas buvo įgyvendintas per privačias mokyklas, kur kiekviena tautinė bendruomenė turėjo savo mokyklą, o visuomenės gėrovė atrodė akivaizdžiu visuotinio privalomo švietimo vaisiumi. Šios Būčio

³ Pranciškus Būčys, *Apie apšvietą*, Chicago: Uosis, 1918, p. 20.

⁴ *Ibid.*, p. 15–16.

⁵ *Ibid.*, p. 39.

⁶ *Ibid.*, p. 39–50.

mintys tapo savotišku pamatu tolesniems lietuviškiems svarstymams apie kultūrinės autonomijos modelį.

Netrukus Lietuva paskelbė savo politinę nepriklausomybę ir spėriai ėmėsi nacionalinės valstybės kūrimo. Nepriklausomybę Lietuva pasitiko būdama menkai raštinga – bendrame Europos valstybių kontekste Lietuvos gyventojų raštingumo rodikliai buvo žemi. 1923 m. rugsėjo 17 d. vykusio pirmojo Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis iš 1 645 183 vyresnių nei 10 metų gyventojų raštingų ir pusiau raštingų buvo 1 108 147, tai sudarė 67,36% visų šios grupės gyventojų. Manoma, kad realiai tik pusė lietuviškos bendruomenės narių buvo išties raštingi – mokėję ir skaityti, ir rašyti. Taigi pagrindiniu valstybės rūpesčiu švietimo erdvėje tapo nacionalinės švietimo sistemos sukūrimas ir analfabetizmo likvidavimas.

Katalikų Bažnyčia nepuoselėjo vilčių, kad valstybės žinioje esančios mokyklos užtikrins ugdymą katalikiška dvasia. Ji laikėsi nuostatos, kad tik konfesinė mokykla, kurioje Katalikų Bažnyčia prižiūrint ugdoma krikščioniška dvasia, tinka katalikų vaikams. Geriausia išeitimi regėtas katalikiškų mokyklų steigimas kiekvienoje parapijoje. Nepriklausomybės pradžioje katalikų dvasininkija nestokojo tokio, kaip, pavyzdžiui, 1919 m. Šiluvos dekanato kunigai pasiryžimo – „steigti kuo daugiausia pradinių mokyklų“ ir „budriai sekti jų mokytojų tikybinis įsitikinimas“⁷. Tačiau netruko paaiškėti, kad stokojant lėšų bus iš esmės neįmanoma išlaikyti privačių katalikiškų mokyklų ir pirminis entuziazmas atlėgo. Tada dvasininkai prisiėmė išipareigojimus kiek galima uoliau lankyti valdiškas mokyklas dėstant tikybą ar bent jau pasirūpinti tinkamu tikybos dėstymu⁸.

Neturinti galimybės sukurti konfesinių mokyklų tinklo, Katalikų Bažnyčia svarbiausiu savo tikslu laikė sukurti bent jau socialinės priežiūros mechanizmą, kuris užkirstų kelią menkiausioms sekuliarizacijos ar religinio indiferentiškumo apraiškoms mokykloje. Siekta kiekvienoje parapijoje sukurti nuoseklų mokyklų socialinės kontrolės mechanizmą. Dvasininkija siekė parapijiečius išamoningai rūpintis katalikišku vaikų auklėjimu tam, kad patys parapijiečiai „saugotų mokyklas nuo prieštikiškos agitacijos mokytojų, o atsiradus prašalintų“⁹. Dėmesio centre buvo mokytojo asmuo,

⁷ Šiluvos dekanato kunigų konferencijos protokolas, 1919-08-13, in: *Lietuvos istorijos archyvas*, (toliau – *LIA*), f. 1671, ap. 5, b. 1, l. 33.

⁸ Batakių dekanato kunigų konferencijos protokolas, 1919-12-28, in: *LIA*, f. 1671, ap. 5, b. 1, l. 7.

⁹ Viekšnių dekanato kunigų suvažiavimo protokolas, 1920-05-11, in: *LIA*, f. 1671, ap. 5, b. 1, l. 6.

tiksliu, jo pasaulėžiūra. Siekta, kad mokyklon neįkeltų kojos net religijai indiferentiškai mokytojai, o jais laikomus „bedievius“ stengtasi pašalinti.

Derėtų pažymėti, kad konfesinės mokyklos klausimas toli gražu nebuvo svarbiausias Katalikų Bažnyčios rūpestis nepriklausomybės pradžioje. Pastarajai pirmiausia reikėjo užsigydyti karo metu padarytas žaizdas – sutvarkyti sielovados reikalus, išspręsti bažnytinio turto klausimus. Be to, Švietimo ministerija buvo krikščionių demokratų rankose, kurie sergėjo Katalikų Bažnyčios interesus ir to atrodė pakanka. Tačiau diskusija, kaip turi valstybė ir Katalikų Bažnyčia dalytis įtaka švietimo erdvėje, netruko užvirti.

Karšta diskusija apie įtaką švietimo erdvėje užvirė tada, kai 1920 m. pradėjusiame darbą Steigiamajame seime prasidėjo švietimo sistemą reglamentuojančių įstatymų svarstymas. Pradinės mokyklos įstatymo projekto svarstymas virto ilgomis diskusijomis seime 1921–1922 m. Tada ir išryškėjo aštriausias švietimo erdvės klausimas – kokia valstybės priedermė švietimo sistemai ir kaip savo įtaka švietimo erdvėje turi dalytis valstybė ir Bažnyčia. Todėl daugiausia ir diskutuota dėl pradinės mokyklos santykio su valstybe – ar pastaroji savo rankose turi sutelkti ugdymo monopolį, ar priešingai – ugdymu turi rūpintis privati iniciatyva, o Švietimo ministerijai daugiausia gali priklausyti tik kontrolės teisė. Svarstant pradinės mokyklos įstatymą, susidūrė du priešingi požiūriai į valstybės vaidmenį švietimo srityje: vienas, teigiantis monopolinę valstybės teisę į švietimo erdvę, ir kitas, rūpestį švietimu reikalaujantis patikėti privačiai iniciatyvai, valstybę įpareigojant rūpintis tik lėšomis, reikalingomis privačiai švietimo iniciatyvai remti.

Dėl šio klausimo seime iš esmės grūmėsi dvi politinės partijos – socialdemokratai ir krikščionys demokratai. Vienas iš krikdemų lyderių Mykolas Krupavičius šį partijų susirėmimą taikliai pavadino ginču dėl vaiko nuosavybės: „S. Demokratai ir kiti socialistai mano, kad vaikas esąs valstybės. Kr. Demokratai sako, kad kiekvienas vaikas pirmiausia yra Dievo, o paskui pats savo“¹⁰. Krikdemai ir socialdemokratai karštai diskutavo, ar valstybė turi teisę savo rankose monopolizuoti ugdymą ir nustatyti ugdymo turinį, ar priešingai – valstybė, atstovaujama Švietimo ministerijos, privalanti pasirūpinti iš esmės tik materialinėmis sąlygomis maksimaliai švietimo erdvės plėtrai, sukurdamą prielaidas švietimo erdvėje visapusiškai reikštis privačiai iniciatyvai – steigtis privačioms mokykloms. Įtakingiausia politinė

¹⁰ Steigiamojo Seimo posėdis, 1921-09-13, in: *Steigiamojo Seimo darbai*, [posėdžių stenogramos], Kaunas: St[eigiamojo] Seimo sekretoriatas, 1920–1922.

jėga seime buvę krikdemiai, siekdami konfesinės mokyklos idėjos įgyvendinimo gynė privačios iniciatyvos teisę švietimo erdvėje ir siekė sumažinti valstybės vaidmenį. Pastarieji į mokyklą žvelgė kaip į savotišką katalikiškos šeimos tąsą ugdymo prasme, todėl reikalavo, kad mokykla būtų „tokios pakraipos, kokios pakraipos yra šeimyna“, kad mokytojas būtų „šeimynos tarnas, bet ne valstybės“¹¹. Jų nuomone, katalikiškos visuomenės ugdymo idealus galėjo įkūnyti tik konfesinė mokykla, kas praktikoje reiškė privačią katalikišką mokyklą, o valstybė privalanti visokeriopai remti privačių mokyklų steigimo iniciatyvą ir galinti tik reikalauti, „kad privatinės mokyklos išlaikytų tam tikras sąlygas“ – programą ir „valstybės dvasią“¹².

Socialdemokratai, kitaip negu krikdemiai, siekė sustiprinti valstybės vaidmenį švietimo erdvėje. Pastarieji į švietimo sistemą žvelgė pirmiausia kaip į reikšmingiausią pilietinės socializacijos valstybėje institutą ir siekė būtent valstybei patikėti teisę nustatyti ugdymo idealus. Konfesinės mokyklos idėja jiems buvo svetima – konfesinį auklėjimą laikė pačios konfesijos vidaus reikalu. Ypač pastariesiems nepatiko krikdemų nuostata, reikalaujanti privalomo tikybės mokymo įvedimo – tai prieštaravo pamatinėms socialdemokratų ideologijos nuostatoms. Socialdemokratai įrodinėjo, kad konfesinių mokyklų plėtra ir privalomo tikybės mokymo įvedimas mokyklose ne tik nepasitarnaus pilietiniu lojalumu grįstos valstybės stiprėjimui, bet priešingai – taps sunkiai įveikiamu trukdžiu visuomenės konsolidacijai¹³. Jie nuogaštavo, kad menka politinė kultūra ir įtakinga Katalikų Bažnyčios padėtis valdžioje esančius krikdemus ves į pagundą pamiršti išlygas ir garantijas visiems, atsidūrusiems už konfesijų nubrėžtų sienų. Tačiau nuo socialdemokratų tuomet mažai kas priklausė – jų politinio svorio nepakako norint diktuoti švietimo erdvės madas. Tiesa, ėmus svarstyti praktinius pradinio švietimo įgyvendinimo klausimus, tapo akivaizdu, kad bent artimiausiu metu tiek valstybei, tiek visuomenei pačioms vienoms rūpestis švietimo sistema bus per sunkus, todėl diskutuojančioms pusėms teko švelninti pozicijas – realijos privertė ieškoti kompromiso, tačiau krikdemiai tvirtai tikėjo, kad tai tik laikina – esą „ilgainiui, žinoma, mokyklų laikymas turės visai išeit iš ministerijos rankų“¹⁴.

Diskusijų netrūko ir Steigiamajame seime svarstant Konstitucijos projekto nuostatas, liečiančias švietimą. Seimo daugumos poziciją atstovau-

¹¹ Steigiamojo Seimo posėdis, 1921-11-18, in: *Ibid.*

¹² Steigiamojo Seimo posėdis, 1921-04-08, in: *Ibid.*

¹³ Steigiamojo Seimo posėdis, 1921-11-18.

¹⁴ Steigiamojo seimo posėdis, 1921-04-05, in: *Ibid.*

jantis krikdemas Justinas Staugaitis įrodinėjo, kad vaikų auklėjimas ir mokymas – tėvų, o ne valstybės teisė. Valstybei pripažinta teisė tik reikalauti, kad vaikas būtų auklėjamas kaip „naudingas pilietis“ – tik šiuo klausimu valstybė esą gali kelti „savo reikalavimų minimumą“. Įrodinėta, kad valstybė negali įsibrauti į tėvų teises ir primesti vaikams tam tikrą pasaulėžiūrą, todėl mokyklos idealas – privati mokykla, atitinkanti mokinių tėvų pasaulėžiūrą, o valstybinių mokyklų esą galėtų ir visai nebūti. Tuo tarpu valstybė turėtų privalėti remti privačias mokyklas, atsižvelgdama į jas lankančių moksleivių skaičių¹⁵.

Steigiamojo seimo 1922 m. priimtos Lietuvos Konstitucijos redaktoriams buvusiems krikdemams ypač rūpėjo, kad jaunimas būtų ugdomas katalikiška dvasia ir šiuo klausimu krikdemai kompromisų nepripažino. Siekiant sudaryti visas prielaidas konfesiniam ugdymui realizuoti, Konstitucija įtvirtino privalomą tikybos mokymą ir nuostatą, teigiančią, kad „vaikų auklėjimas yra tėvų aukščiausia teisė ir natūralinė pareiga“. Šia, Mykolo Römerio teigimu, teisės aktams savo filosofinėmis kategorijomis („aukščiausios“ teisės ir „natūralinės“ pareigos) svetima ir iš esmės nieko nereiškiančia konstrukcija norėta veikiau įteigti psichologiškai, nei sutvirtinti juridiškai šios konstitucinės nuostatos nepajudinamumą, siekiant vaikų auklėjimą apsaugoti nuo bet kokio kada nors galinčio įvykti valdžios pasikėsinimo suvalstybinti vaikų auklėjimą. Šią nuostatą į Konstituciją įrašiusiems krikdemams, pasak Römerio, „buvo svarbu apdrausti ši jiems tikybinio auklėjimo sumetimais brangi tezė nuo galinčių ateity įsigalėti politinių srovių, nusistačiusių „auklėti“ vaikus kuriais nors kitokiais šablonais. Rūpėjo prieš šiuos eventualius šablonus, kurie galėsią toli gražu nesutapti su bažnytiniais ar tikybiniais siekimais sukonstruoti sui generis įgimtą ir šventą, valstybės neliečiamą, vaikų tėvų teisę – pareigą, pasitikint bažnytine įtaka į tėvus“¹⁶.

Vaikų auklėjimą skelbiant aukščiausia tėvų teise ir natūralia pareiga, Römerio teigimu, norėta pabrėžti, kad „valstybė (kuri kartais būtų galėjusi patekti ne katalikiškų arba net prieškatalikiškų veiksmų ar srovių įtakon) negalinti visiškai atstumti tėvų nuo vaikų auklėjimo, nes ji tuo būtų įžeidusi konstitucijos garantuojamą jų teisę“. Konstitucijos autoriai tikėjosi, kad katalikų tėvų „aukščiausioji teisė“ katalikišką vaikų auklėjimą garantuos geriau nei atitinkama valstybinė švietimo politika, kuri vieną dieną, krikdemams praradus valdžią, galėjo esmingai pasikeisti katalikams

¹⁵ Steigiamojo seimo posėdis, 1922-02-24, in: *Ibid.*

¹⁶ Mykolas Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, d. 1, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetas, 1937, p. 439.

nepageidaujama linkme, naujai vyriausybei nusprendus peržiūrėti švietimo politikos principus. Konstitucijoje pabrėžta tėvų „natūralinė pareiga“ turėjo reikšti, kad valstybė negalės tėvams nurodinėti kaip auklėti savo vaikus¹⁷. Tačiau tai nereiškia, kad tėvams norėta palikti visišką laisvę spręsti, kokia dvasia turi būti ugdomi jų vaikai.

Minėjome, kad Konstitucija įtvirtino privalomą tikybos dėstymą visose mokyklose, išskyrus įsteigtas vaikams, kurių tėvai nepriklauso jokiai religinei konfesijai. Tačiau tokia išimtimi galinčių tapti mokyklų nebuvo. Römerio pastebėjimu, ši Konstitucijoje krikdemų rūpesčiu atsiradusi nuostata buvo skirta ne sąžinės laisvei apsaugoti, o siekiant kitų tikslų. Taip, pasak jo, bandyta užbėgti už akių ateityje įmanomoms valdžion patekusių kairiųjų politinių jėgų iniciatyvoms ir bandymams sekuliarizuoti švietimą. Be to, norėta kartą jau Bažnytinės bendruomenės nariais tapusius vaikus išsaugoti Bažnyčios prieglobstyje nepriklausomai nuo vaikų tėvų ar globėjų nusistatymo. Siekta užsitikrinti, kad vaikų ugdymas vyktų išimtinai religinių konfesijų priežiūroje¹⁸.

1922 m. Lietuvos Konstitucijoje būtų dar vieno itin svarbaus momento konfesiniam ugdymui įgyvendinti – Konstitucija įteisino privilegijuotą konfesinių mokyklų padėtį lyginant su kitomis mokyklomis. Tai padaryta konstituciškai įtvirtinant privačių konfesinių mokyklų, įvykdančių įstatymiškai numatytą mokymo programos minimumą, teisę iš valstybės išdo švietimo reikalams gauti tokią biudžeto dalį, „kuri atitinka oficialiai priklausančių tai tikybinei organizacijai, kurios mokslu tos mokyklos vedamos, Lietuvos piliečių ir mokinių skaičiui“¹⁹. Tai galima laikyti daliniu kultūrinės autonomijos idėjos įgyvendinimu, tačiau akivaizdu, kad ši nuostata gimė Konstitucijos autoriams krikdemams pirmiausia galvojant apie katalikišką mokyklą. 1922 m. pradžioje vykusiame Antrajame lietuvių katalikų kongrese Stasys Šalkauskis, skaitydamas referatą apie ugdymą, pastebėjo, jog „visai teisingas yra principinis reikalavimas, kad kiekvienas žymesnis žmonių būrys, sujungtas bendra pasaulėžiūra, turėtų savų mokyklų“²⁰, tačiau Konstitucija tai garantavo tik konfesiniam ugdymui.

1923 m. diskusiją dėl valstybės teisių į ugdymo erdvę atnaujino I Seime pradėtas svarstyti Aukštesniųjų mokyklų (aukštesnių nei pradinių mokyklų)

¹⁷ Mykolas Rėmeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, Vilnius: Mintis, 1990, p. 421–422.

¹⁸ Mykolas Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, d. 1, p. 442–444.

¹⁹ *Ibid.*, p. 444–448.

²⁰ Stasys Šalkauskis, „Pilnutinio ugdymo gairės“, *Romuva*, 1922, Nr. 2, p. 81.

įstatymo projektas, kurį katalikiška visuomenė sutiko kaip kėsinimąsi suvalstybinti visą vidurinį mokymą. Didžiausia šio įstatymo projekto blogybe regėtas bandymas ar veikiau kuriama galimybė suvalstybinti privačias mokyklas²¹. Katalikų spaudoje įrodinėta, kad nors įstatymo projekto autoriai „viešai ir nepasisako prieš privatinę mokyklą, tačiau nustato privatinėms mokykloms tokių suvaržymų, kurie faktinai prives prie mokyklų suvalstybinimo“²². Vėl buvo proga prisiminti Būčio kultūrinės autonomijos idėją, kuri grindė ir saugojo privačios katalikiškos mokyklos egzistencijos teisę. Katalikiškos visuomenės jautrumą aukštesniųjų mokyklų klausimui ypač sustiprino tai, kad čia, kitaip negu pradinių mokyklų steigime, didelį vaidmenį jau buvo suvaidinusi katalikiškos visuomenės iniciatyva – privačių katalikiškų mokyklų dominavimas to meto Lietuvoje buvo akivaizdus.

Reikėtų priminti, kad aukštesniosios mokyklos nepriklausomybės pradžioje kūrėsi tik įvairių draugijų ir vietos visuomenės iniciatyva. Visuomenės iniciatyva kompensavo valstybės galimybių trūkumą²³. Tuo metu Švietimo ministerija, suvaržyta finansinių ir administracinių galimybių įtakoti švietimo sistemos formavimąsi, dažnai vaidino veikiau stebėtojo vaidmenį, užleisdama vietą visuomenės iniciatyvai, pildančiai didžiąsias švietimo sistemos spragas. 1918–1919 mokslo metais visos Lietuvoje veikusios gimnazijos ir progimnazijos buvo privačios – išlaikomos jas įsteigusią katalikiškų „Žiburio“ ir „Saulės“ draugijų arba vietos komitetų. Tačiau jau stichiško vidurinių mokyklų kūrimosi metu buvo akivaizdu, kad visuomenės iniciatyvos šias mokyklas išlaikyti nepakaks.

1925 m., po dvejų metų Seime užtrukusių svarstymų, galiausiai buvo priimtas Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų įstatymas. Jame buvo įteisinta privačių mokyklų egzistencija ir jų teisė gauti finansinę valstybės paramą, kuri iš esmės ir užtikrino šių mokyklų veikimą. Įstatymas iš esmės tik įteisino jau susiklosčiusią praktiką ir plačias privačių mokyklų teises. Suprantama, tai buvo toli iki to idealo, kurio švietimo srityje siekė krikdemai, tačiau daugiau kol kas buvo sunku tikėtis. Pilnam visa apimančios konfe-

²¹ Šio įstatymo kritikai Lietuvių katalikų mokytojų sąjunga specialiai paskyrė visą 1923 m. lapkričio mėnesio žurnalo *Lietuvos mokykla* numerį, paskelbdama aukštesniųjų mokyklų įstatymo projektą bei jį kritikuojančius Stasio Šalkauskio, Antano Maliauskio ir Pranciškaus Būčio straipsnius.

²² Jonas Grinius, „Kun. Prof. Pr. Būčio pažiūros į privatinį mokyklų sistemą“, *Lietuvos mokykla*, 1923, Nr. 11, p. 464.

²³ Remigijus Motuzas, *op. cit.*, p. 65–66.

sinės ugdymo sistemos įgyvendinimui kliudė ekonominės priežastys. Tai kišo koją įgyvendinti net Konstitucijos nuostatą, skelbiančią privalomą pradinį mokymą, – šios nuostatos įgyvendinimas atidėliotas. Katalikų Bažnyčia pasitenkino tuo, kad savo įtaka dominavo vidurinio mokslo srityje. Reikėtų pažymėti, kad nežiūrint įvykusios aukštesniųjų mokyklų valstybinimo kampanijos, privataus mokslo dalis buvo didelė aukštesniame nei pradinis mokyme. 1926 m. Lietuvoje privačios buvo: iš 45 gimnazijų – 32, iš 9 progimnazijų – 9, iš 65 bendrojo lavinimo mokyklų – 21. Apie 2/3 aukštesnių nei pradinės mokyklos moksleivių mokėsi privačiose mokyklose²⁴. Tiesa, nemažai privačių mokyklų išlaikė tautinių mažumų bendruomenės, tačiau, šiaip ar taip, lietuviškų vidurinių mokyklų kraštovaizdyje dominavo katalikiškos mokyklos. Galima teigti, kad tuo metu kultūrinės autonomijos principo švietimo srityje užuomazgos buvo tam tikra prasme iš dalies įgyvendintos – katalikišką gimnaziją baigęs moksleivis galėjo toliau studijuoti Lietuvos universiteto Teologijos-filosofijos fakultete, kuris iš esmės buvo Katalikų Bažnyčios žinioje. Suprantama, iki realios kultūrinės autonomijos buvo toli. Antra vertus, apie pastarąją tada beveik ir negalvota – pasitikėta krikdemų dominavimu politiniame gyvenime. Tačiau netrukus situacija pasikeitė.

1926 m. birželį pradėjusiam darbą III Seime krikdemai, ankstesniuose Seimuose buvę įtakingiausia politinė partija, prarado politinio lyderio pozicijas. Daugiausia balsų gavę valstiečiai liaudininkai ir socialdemokratai sudarė koalicinę Mykolo Sleževičiaus vyriausybę. Švietimo ministerijos portfelis atiteko socialdemokratui Vincui Čepinskiui. Jis pasisakė už valstybės vaidmens švietimo erdvėje didinimą teigdamas, kad valstybei turi atitekti ugdymo monopolis ir atsakomybė už visų vaikų auklėjimą. Čepinskis vienareikšmiškai pasisakė už tai, kad Bažnyčia būtų atskirta nuo mokyklos, o tikybos mokymas iš mokyklos perkeltas į Bažnyčią ir šeimą. Pripažino privačių ir konfesinių mokyklų egzistencijos teisę, tačiau valstybė, jo nuomone, neprivalėjo jų finansuoti, nes taip būtų kėsinamasi į piliečių lėšas ir sąžinės laisvę²⁵.

1926 m. birželio 22 d. premjeras Sleževičius seime paskelbė Ministrų kabineto deklaraciją. Iš jos paaiškėjo, kad Vyriausybė savo dėmesiu aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų nelepins, o visas jėgas ir dėmesį skirs

²⁴ *Lietuvos statistikos metraštis 1924–1926 m.*, Kaunas: Valstybinė spaustuvė, 1927, p. 62–68.

²⁵ Zenonas Mačionis, Jonas Čepinskis, *Profesorius Vincas Čepinskis*, Vilnius: Mokslas, 1992, p. 93–103.

analfabetizmui įveikti – strateginiu tikslu tapo visuotinio raštingumo įgyvendinimas²⁶. Į švietimą kairiųjų Vyriausybė žvelgė ne tik kaip į moderniais laikais valstybei savaime suprantamai tenkančią prievolę, bet kaip į realiai kuriamą prielaidą visuomenės gerovės pamatui. Tai sąlygojo siekį maksimaliai išplėsti švietimo erdvę ir kiek įmanoma savo turiniu švietimą „pritaikyti gyvenimui“, reikalaujant daugiau dėmesio gamtos ir tiksliesiems mokslams, profesiniam ugdymui – net svarstyta galimybė pradžios mokyklose sudaryti sąlygas moksleiviams įgyti amatą²⁷.

Bandydami užbėgti už akių naujos Švietimo ministerijos vadovybės galimiams nepalankiems sprendimams katalikų rankose esančių aukštesniųjų mokyklų atžvilgiu, krikdemiai seime suskubo priminti konstitucines teises – kad bus nusižengta Konstitucijai, jei valdžia nutrauks privačių konfesinių mokyklų rėmimą²⁸.

Norėdami diskredituoti kairiųjų švietimo politiką, krikdemiai valdžią kaltino nacionalinių interesų išdavyste – esą švietimo srityje Vyriausybės rankomis vykdoma „antroji Lietuvos polonizacija“²⁹. Buvo prikišamos kairiųjų nuolaidos švietimo srityje jų politiniais bendrakeleiviais tapusių mažumų atstovams (pirmiausia lenkams) – nuolaidas lenkiškoms mokykloms pateikiant kaip privilegijas priešiška nacionalinės valstybės atžvilgiu nusi-teikusiai lenkų mažumai lietuvių sąskaita³⁰. 1926 m. lapkričio 16 d. ministras pirmininkas iš seimo opozicijos sulaukė interpeliacijos „dėl švietimo ministro paimtos švietimo srity krypties“³¹.

Tautiškumo idealą pasiskelbę puoselėjantys krikdemiai ir tautininkai su nacionalizmo idėjoms indiferentiškais kairiaisiais susidūrė švietimo erdvėje. Aštrų interesų susikirtimą iššaukė kairiųjų noras finansinių svertų pagalba pakirsti Katalikų Bažnyčios įtaką švietimo srityje ir maksimaliai sekuliarizuoti ugdymą.

1926 m. spalio 22 d. seime pristatydamas 1927 m. valstybės biudžeto metmenis finansų ministras Albinas Rimka paskelbė, kad nutarta padidinti Švietimo ministerijos biudžetą „pradžios mokslo reikalui plėsti“, ir tuo

²⁶ Seimo posėdis, 1926-06-22, in: *Seimo stenogramos*, [posėdžių stenogramos], Kaunas: [Seimo kanceliarija], 1922–1927.

²⁷ [Pranas Dailidė], Pr. Dail., „Svarbesnieji uždaviniai“, *Lietuvos žinios*, 1926-06-02, Nr. 124, p. 1.

²⁸ Seimo posėdis, 1926-06-22, in: *Seimo stenogramos*.

²⁹ Liudas Gira, „Antroji Lietuvos polonizacija“, *Rytas*, 1926-10-15, Nr. 233, p. 1.

³⁰ P., „Dėl pažadų lenkams“, *Rytas*, 1926-06-20, Nr. 135, p. 1.

³¹ Seimo posėdis, 1926-11-16, in: *Seimo stenogramos*.

pat metu informavo apie sprendimą sumažinti valstybės teikiamą finansinę paramą privačioms aukštesniosioms ir vidurinėms mokykloms³². Sprendimas sumažinti finansinę paramą privačioms aukštesniosioms ir vidurinėms mokykloms turėjo skaudžiausiai paliesti daugiausia Katalikų Bažnyčios per įvairias katalikiškas švietimo draugijas valdomas lietuviškas mokyklas.

Kairiųjų vyriausybė savo „kietumą“ privačių aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų šelpimui parodė 1926 m. gruodį, peržiūrėdama valstybės biudžeto išlaidų sąmatos įstatymą pasiūliusi atsisakyti suteikti pašalpas. 1927 m. biudžeto įstatymo projekte privačioms aukštesniosioms ir vidurinėms mokykloms šelpti buvo numatyta skirti 1 100 000 Lt. Krikdemų tai akivaizdžiai netenkino, bet padėties jie pakeisti negalėjo.

1926 m., kai iškilo grėsmė privačių katalikiškų mokyklų egzistencijai, krikdemai vėl prisiminė kultūrinės autonomijos idėją. Tuomet Kazys Pakštas prabilo apie didžiulį tautai gresianti pavojų „dėl aštrių tarpusavio rietenų ir smulkaus susiskaldymo į fanatiškas grupes“ ir įvardijo, jo nuomone, didžiausią lietuvių tarpusavio nesantaikos šaltinį – nesutarimą dėl pasaulėžiūros, pažymėdamas, kad „pikčiausios rietenos eina tarp dviejų stipriausių grupių: katalikų ir laisvamanių“. Pakštas pateikė savąjį „pacifikacijos“ tarp besiginčijančių pusių įgyvendinimo receptą – kultūrinės autonomijos principo įgyvendinimą, kuris kiekvienai „susiorganizavusiai pasaulėžiūrinei pusei“ garantuotų savą pasaulėžiūrinę raiškos erdvę. Tuomet esą ir tarpusavio konfliktai išnyktų, ir „kiekviena pasaulėžiūros grupė autonomingai dirbtų kultūros darbą, viena kitai nepavydėdama ir nekenkdama“³³. Kultūrinės autonomijos projekto įkūnijimo kertiniu akmeniu turėjo tapti mokykla. Teigdamas, kad valstybė neturi „jokios faktinės galimybės sukurti mokyklą be pasaulėžiūros“, jis siūlė valstybei kitais būdais garantuoti savo piliečiams pasaulėžiūrinę laisvę – kultūrinę autonomiją („laisvą kultūrinį apsisprendimą“) per įvairias pasaulėžiūrines mokyklas. Sektinu pavyzdžiu jam atrodė Kanados Kvebeko provincijos švietimo sistema, kur valstybė, atsižvelgdama į piliečių pageidavimus, garantavo švietimą įvairioms pasaulėžiūrinėms ir tautinėms grupėms. Kvebeko pavyzdžio patrauklumą didino tai, kad šios švietimo finansavimo sistemos dėka Monrealyje, kur gyveno apie 2000 lietuvių darbininkų, Pakšto teigimu, veikė vienintelė Šiaurės Amerikoje lietuviška mokykla su lietuvių dėstomąja kalba. Pakštas siūlė perimti

³² Seimo posėdis, 1926-10-22, in: *Ibid.*

³³ Kazys Pakštas, „Kultūrinės autonomijos problema“, *Židinys*, 1926, Nr. 5–6, p. 451–452.

Kvebeko „gerą patirtį“ ir šiuos principus pritaikyti pertvarkant švietimo sistemą Lietuvoje:

- 1) Valdžia neturi jai priklausančių mokyklų.
- 2) Ji neturi Švietimo Ministerijos, o tik Švietimo departamentą.
- 3) Atskirai surinktas ar bendrame biudžete paskirtas sumas valdžia dalina proporcingai atskiroms pasaulėžvalgoms, komitetų ar tarybų atstovaujamos.
- 4) Kiekviena pasaulėžiūra, pasiekusi 10 000 narių, turi teisę sudaryti atskirą komitetą ir gauti atitinkamą sumą savo mokykloms išlaikyti. Kas 10 metų surašinėjant gyventojus, kartu atsiklausiama, kurios pasaulėžiūros mokykloms jie norėtų skirti savo mokesčių dalį.
- 5) Švietimo Departamentas prižiūri tik bendrąją programą bei jos vykinimą ir išdalina komitetams iš piliečių surinktus mokesčius. Bet jis neskiria nei tvirtina jau paskirtų mokytojų.³⁴

Jis siūlė Lietuvoje pripažinti teisę turėti savo mokyklas katalikams, laisvamaniams, žydams, protestantams ir sentikiams-stačiatikiams, pridurdamas, kad pasaulėžiūrinių mokyklų gali būti ir daugiau.

Pakštas įrodinėjo, kad remiantis šiais pagrindiniais principais įgyvendinta kultūrinė autonomija „duotų tikros galimybės katalikams užlopyti vietomis prakiurusius savo rūmus, o laisvamaniams kartu su visais tikybiniais indiferentais užtikrintų geras darbo sąlygas, kurios padarytų juos savininkais atskiro kultūros ūkio ir išvestų juos iš svetimos kampininkystės“³⁵. Šie pasiūlymai, pasirodę tada, kai krikdemai prarado įtaką formuojant švietimo politiką, buvo paženklini nuogaštavimo, jog Švietimo ministeriją į savo rankas perėmę kairieji bandys esmingai suvaržyti Katalikų Bažnyčios įtaką švietimo erdvėje. Tad kairiesiems pirštą mintį neatidėliojant įgyvendinti kultūros autonomiją pirmiausia ženklino noras visas jų iniciatyvas švietimo erdvėje iš siekio maksimaliai sekuliarizuoti švietimo erdvę nukreipti į nuosavos švietimo erdvės konstravimą. Bet kokiu atveju įgyvendintas kultūrinės autonomijos projektas garantavo, kad Katalikų Bažnyčia tik sustiprins savo pozicijas švietimo erdvėje. Tuo tarpu kairiųjų perspektyvos buvo labai miglotos.

Pakšto mintis netrukus pratęsė Stasys Šalkauskis teigdamas, kad kultūrinės autonomijos principo įgyvendinimas būtų naudingas tiek tautinėms, tiek pasaulėžiūrinėms grupėms valstybėje – kaip geriausias laidas valstybėje apsaugoti jų interesus. Priimtas atitinkamas kultūrinės autonomijos

³⁴ *Ibid.*, p. 454–455.

³⁵ *Ibid.*, p. 456.

įstatymas galėtų būti garantija, „kad kultūrinis dvasinis piliečių gyvenimas galėtų būti apsaugotas kiekvienu laiku nuo laikinai atsidūrusių valdžioje fanatikų netolerancijos ir prievartos“³⁶. Šalkauskis vienareikšmiškai pasisakė už privačią mokyklą, valstybei palikdamas švietimo srityje tik „papildyti privatinės iniciatyvos trūkumus“ ir sudaryti šios iniciatyvos raiškai materialines sąlygas³⁷. Jis net ragino pašalinti visas kliūtis, stabdančias valstybinių ir privačių mokyklų konkurenciją, tvirtai tikėdamas privačių mokyklų pergale konkurencinėje kovoje³⁸.

Kai spaudoje pasirodė šios Šalkauskio mintys, politinį šalies kraštovaizdį jau buvo pakeitęs 1926 m. gruodžio 17 d. perversmas, nuvertęs kairiųjų valdžią, o krikdemai susigrąžinę švietimo ministeriją. Ministru tapo Leonas Bistras. Tautininkai į švietimo reikalus beveik nesikišo, palikę viską spręsti vieniems krikdemams. Pastarieji pirmiausia Švietimo ministerijos biudžetą peržiūrėjo savo nuožiūra – 1926 m. gruodžio 31 d. priimtame 1927 m. valstybės biudžeto įstatyme parama privatioms aukštesniosioms ir vidurinėms mokykloms išaugo iki 2 mln. Lt, o privatioms mokytojų seminarijoms ir kursams šelpti buvo skirta 414 430 Lt³⁹. Parama privatioms mokykloms išaugo 2,5 karto daugiau nei planavo kairiųjų vyriausybė.

Augustino Voldemaro vyriausybė savo deklaracijoje skelbė į mokyklos pamatą dėsianti „tikyba ir tautybę“, kitaip tariant, sieksianti, kad mokykla būtų lietuviška ir katalikiška, bei reikalaujanti „tikybos dėstymo, bei tautinio išamoningumo darbo mokyklose“. Vyriausybė deklaravo savo palankumą konfesinėms mokykloms ir žadėjo finansiškai remti privacias mokyklas taip pat kaip ir valdiškas. Privacioms mokykloms remti skirtas lėšas žadėta didinti remiantis proporcingumo principu, užfiksuotu Lietuvos Konstitucijos 74 §⁴⁰. Praktikoje šis privačių mokyklų šelpimas turėjo virsti pilnu jų finansavimu iš valstybės biudžeto valdiškų mokyklų normomis. Tai atliepė krikdemų politinės programos nuostatas švietimo srityje. 1927 m. pradžioje įvykusioje krikdemų konferencijoje buvo nuspręsta, kad „švietimo, kultūros ir labdarybės reikalams valstybės skiriamos sumos dalinamos proporcingumo principu, atsižiūrint tikybos ir tautybės. Einama prie lietu-

³⁶ Stasys Šalkauskis, „Momento reikalai ir principų reikalavimai“, *Židinys*, 1926, Nr. 11, p. 242.

³⁷ *Ibid.*, p. 306–309.

³⁸ *Ibid.*, p. 309–310.

³⁹ „Valstybės išlaidų sąmata 1927 metams“, *Vyriausybės žinios*, 1927-08-17, Nr. 257, p. 25–26.

⁴⁰ Seimo posėdis, 1927-02-25, in: *Seimo stenogramos*.

vių katalikų kultūrinės autonomijos kūrimo“. Kultūrinės autonomijos idėja tapo tokia aktuali, kad nieko nelaukiant jau bandyta jos pagalba pirmiausia apginti bent savo interesus. Krikdemai pabrėžė teikią „pirmenybę privačiai iniciatyvai kuriant mokyklas“, todėl valstybė turi imtis mokyklų kūrimo tik tuomet, „kai privačioji iniciatyva nepasireiškia“ ir valdžia turi ne remti, o „pilnai išlaikyti“ privačias mokyklas⁴¹. Krikdemų pasitraukimo iš Voldemaro vyriausybės išvakarėse 1927 m. pavasarį švietimo ministras Bistras į žurnalisto klausimą, ką jis galys pasakyti apie sklandančius gandus esą rengiamas kultūrinės autonomijos projektas, atsakė manęs, kad kultūrinės autonomijos principo įgyvendinimas pabaigtų amžiną kovą dėl tėvų teisės į mokyklas ir pasaulėžiūrinius ginčus švietimo erdvėje, tačiau „iki šitas klausimas bus tiek pilnai išstudijuotas, kad galės būti paragrafais suformuluotas“, ministerija rengianti įstatymą, kuriuo bus sulygintas privačių ir valstybinių mokyklų finansavimas⁴².

Tačiau prabėgus porai savaitių po šio interviu, krikdemų ir tautininkų keliamas išsiskyris, Bistras paliko švietimo ministro postą, o projektas sulyginti privačių ir valstybinių mokyklų teises taip ir liko tik projektu. Išties galima būtų retoriškai paklausti, ar išsikovoję privačių ir valstybinių mokyklų finansavimo iš valstybės biudžeto principų sulyginimą, krikdemai būtų toliau siekę įgyvendinti kultūrinės autonomijos principą? Tokias abejones kelia toli gražu ne vienareikšmis katalikiškos visuomenės požiūris į kultūrinės autonomijos idėją, kuris išryškėjo 1927 m. vasarą, kai nustumtiems nuo valdžios ir politinio revanšizmo užvaldytiems katalikų veikėjams kultūrinės autonomijos idėja atrodė netgi savotiškas žingsnis atgal ir nuolaidžiavimas politiniam režimui. Lietuvių katalikų kongreso metu 1927 m. liepos 1 d., po Pakšto paskaitos apie kultūrinės autonomijos reikalingumą Lietuvos katalikams, vykusiose diskusijose nuskambėjusią oponento nuomonę, esą „reikia ne autonomijos, bet viso valdžios pilnumo“, kongreso dalyviai sutiko gerokai karštesniu pritarimu nei Pakšto siūlomą kultūrinės autonomijos idėją⁴³. Tačiau viltis, kad tautininkai be krikdemų valdžioje ilgai neišsilaikys ir netrukus krikdemai Švietimo ministeriją atgaus, bliuško. Krikdemams teko vėl susitaikyti su būtimi opozicijoje, o kultūrinės auto-

⁴¹ „Liet. Kr. Dem. Partijos 1927 m. konferencijos rezoliucijos“, *Rytas*, 1927-02-28, Nr. 47, p. 2.

⁴² Ze., „Pasikalbėjimas su p. Šv. Ministeriu Dr. L. Bistru apie jo žinioje esančios ministerijos darbus“, *Rytas*, 1927-04-14, Nr. 85, p. 2.

⁴³ VI Lietuvių katalikų kongreso protokolas, 1927-07-01, in: *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, (toliau – LCVA), f. 566, ap. 1, b. 22, l. 4.

nomijos idėja juo toliau, juo mažiau atrodė žingsniu atgal ir nuolaidžiavimu politiniam režimui.

1927 m. rugsėjo 27 d. – praslinkus dešimtmečiui nuo savo pirmųjų straipsnių apie kultūrinės autonomijos reikalingumą pasirodymo – Būčys Rygoje skaitė paskaitą apie tėvų teises ir pareigas katalikiškai auklėti savo vaikus namuose ir mokykloje. Nuskambėjo ta pati, prieš dešimtmetį išsakyta mintis: „Norėdama pilnai išlaikyti sąžinės laisvės dėsnį, valstybė turi leisti visų tikybių ir visų pažiūrų žmonėms aprūpinti savo vaikus mokyklomis sulig tomis tikybomis ir pažiūromis“⁴⁴. Pasak jo, norint pilnai įgyvendinti sąžinės laisvės principą švietime, reikia, kad valstybė švietimo reikmėms skirtus pinigus proporcingai padalytų mokykloms „sulig tuo, kokios pasaulėžiūros yra piliečiai ir mokyklos“⁴⁵. Būčys agituodamas už „proporcingą mokyklų šelpimo sistemą“ tikino, kad esą net buvusieji „tos sistemos priešininkai, Lietuvos katalikai, jau įsitikino, kad ta sistema yra naudinga ir tautybei, ir tikybai, nes svetimo nenorėdama, savojo neatsižada“ ir „tik nekatalikai Lietuvoje tebėra vis priešingi čia minėtai sistemai“⁴⁶.

1927 m. rudenį prasidėjo opozicinių partijų konsultacijos – lapkričio 26 d. įvyko pirmasis opozicinių politinių partijų – Ūkininkų sąjungos, Krikščionių demokratų ir Valstiečių liaudininkų – atstovų pasitarimas. Pasitarime, kuriame krikdemams atstovavo vienas aktyviausių kultūrinės autonomijos idėjos šalininkų Pakštas, kalbėta ir apie kultūrinės autonomijos principų įgyvendinimo galimybę, – net viltasi, kad šio klausimo išsprendimas padės suartinti partines pozicijas. Manyta, kad politiniams oponentams sutarus, jog švietimo erdvė turi būti tvarkoma kultūrinės autonomijos principu, „partijų susitarimas atsidurs ant gero kelio“. Pasak krikdemų spaudos, visi pasitarimo dalyviai „vienbalsiai priėmė kultūrinės autonomijos principą“, o „smulkmenoms išsiaiškinti ir detalizuoti“ sutarė sudaryti bendrą arbitražo komisiją⁴⁷. Taigi kultūrinės autonomijos idėją net bandyta panaudoti kaip savotišką tvirtą pamatą opozicinių partijų politiniams siekiams derinti.

Nors krikdemai tikino, kad toks jų suartėjimas ir pozicijų derinimas su kairiaisiais visiškai normalus reiškinys opozicijoje atsidūrusioms partijoms,

⁴⁴ Pranciškus Bučys, *Tėvų teisė ir pareiga auklėti vaikus mokykloje ir namie*, Marijampolė, 1928, p. 20.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 23.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 23–29.

⁴⁷ Kazys Pakštas, „Susitarimo kelias“, *Rytas*, 1927-12-02, Nr. 273, p. 1.

katalikų dvasininkija į tai žvelgė kreivai. 1928 m. vasario 16 d. Raseinių dekanato kunigai vieningai pareiškė maną, kad „sajunga katalikų su kairiomis partijomis po priedanga kultūrinės autonomijos tik duotų socialistinėms partijoms sustiprinti savo smukusią padėti katalikų sąskaiton ir pastatytų keblion padėtin mūsų kunigiją, kuri paskutiniųjų rinkimų į Seimą metu, savo Ganytojų raginama agitavo prieš socialistines partijas“⁴⁸.

Kairieji dėl kultūrinės autonomijos idėjos taip pat entuziazmu netryško. Jie šį klausimą išties svarstė, tačiau į kultūrinės autonomijos idėjos įgyvendinimo galimybę žvelgė santūriai. Ketvirtajame kultūros kongrese, vykusiam 1928 m. birželio 27–28 d., prof. Antanas Purėnas net skaitė paskaitą „Kultūrinė autonomija“, kurioje pareiškė, kad kultūrinės autonomijos tikslas yra gražus ir sveikintinas, bet galimybę ją įgyvendinti pavadino utopija. Absurdiškai jam atrodė sumanymas, kad „atskiros visuomenės grupės galėtų kurti mokyklas ir jos galėtų reikalauti proporcingai lėšų mokyklų laikymui“. Tuo tarpu jo ir bendraminčių idealas buvo vadinamoji „sąlyginio neutralumo mokykla“, grįsta nuostata, kad absoliutus neutralumas mokykloje neįmanomas, jos tikslas yra ne skiepyti tam tikrą pasaulėžiūrą ar auklėti jaunimą kažin kokios konfesijos dvasia, o ji turinti „mokiniui padėti laisvai apsispręsti“⁴⁹. Tad jei krikdėmai pasisakė už pasaulėžiūrinės mokyklos idealo įkūnijimą per kultūrinę autonomiją, tai kairiesiems norėjosi mokyklą apskritai išvaduoti nuo bet kokios pasaulėžiūros, – tokios pozicijos sunkiai derėjo tarpusavyje. Tad kultūrinės autonomijos idėja taip ir liko beveik išimtinai katalikų intelektualų savastimi.

Vienas nuosekliausių kultūrinės autonomijos idėjos šalininkų buvo prof. Stasys Šalkauskis, įrodinėjęs, kad valstybės administruojama „viešoji mokykla nėra normalus mokyklos tipas“, tad šis administravimas gali būti tik laikinas ir valstybei tenka prievolė nuosekliai siekti, kad ši „neišvengiama blogybė“ būtų pašalinta. Taigi valstybei nepripažinta teisė tapti mokinių auklėtoja ir nustatyti auklėjimo turinį – tai turėjo būti išimtinai tėvų ir bendruomenės kompetencija. Valstybės kompetencija turėjo iš esmės baigtis kuo palankiausių sąlygų tėvams sudarymu pasirūpinti vaikų švietimu⁵⁰.

1927 m. Šalkauskis kartu su Pakštu, siūlydami nuosekliai realizuoti kultūrinės autonomijos idėją, net parengė Lietuvos Konstitucijos pakeitimo

⁴⁸ Raseinių dekanato kunigų konferencijos protokolas, 1928-02-13, in: *LIA*, f. 1671, ap. 5, b. 13, l. 14–15.

⁴⁹ „IV kultūros kongresas“, *Kultūra*, 1928, Nr. 7–8, p. 341.

⁵⁰ Stasys Šalkauskis, *Racionali mokyklų organizacijos sistema*, Kaunas, 1927, p. 22–23.

projektą, kuriame siūlė esamos Konstitucijos VII skyrių „Tautinių mažumų teisės“ pakeisti skyriumi „Kultūrinė autonomija“, kurio pirmas straipsnis skelbtų: „Visos tautinės, konfesinės ir šiaip jau ideologinės Lietuvos piliečių grupės naudojasi kultūrinio apsisprendimo bei pasireiškimo laisve švietimo, kulto, meno, labdarybės, savitarpinės pagalbos ir apskritai kultūros bei religijos dalykuose“⁵¹. Šiame projekte siūlyta visus švietimo ir kultūros reikalus atiduoti į pačių kultūrinių bendruomenių rankas, kurios „kultūrinio federalizmo pagrindais“ sudarys Vyriausiąją Kultūros Tarybą (VKT) pagrįsta proporcingo atstovavimo principu – kultūrinės bendruomenės nuo 75 tūkstančių narių turės VKT vieną atstovą, o kultūrinės bendruomenės, neturinčios 75 tūkstančių narių, bet turinčios daugiau nei 50 tūkstančių narių, galės į VKT deleguoti vieną atstovą su patariamuoju balsu. Kultūrinio gyvenimo srityje VKT turėjo tapti vyriausiu ir lygiavertiu savo galiomis Lietuvos seimui organu – net VKT narių teisės siūlyta prilyginti seimo narių teisėms. VKT pirmininkas turėjo eiti įprastas švietimo ministro pareigas, tačiau būti laisvas nuo tokiomis atvejais įprastos politinės atskaitomybės seimui ir būti atsakingas tik pačiai VKT. Atsižvelgiant į siūlomus kultūrinės autonomijos principus, kartu siūlyta ir atitinkamai pakeisti Konstitucijos IX skyrių „Švietimo reikalai“. Siūlomos pataisos turėjo eliminuoti politinio režimo įtaką švietimo ir kultūros srityje, švietimo administravimą ir kontrolę perleidžiant jau minėtai VKT, o kiekvienai kultūrinei bendruomenei suteikiant teisę laisvai steigti ir administruoti savo mokyklas, kurios turėjo likti tik bendroje VKT priežiūroje. Švietimo reikmėms VKT siūlyta skirti ne mažiau kaip 15% valstybės biudžeto lėšų, kurios būtų proporcingai paskirstytos tarp kultūrinių bendruomenių, priklausomai nuo jų narių skaičiaus. O jei šių biudžetinių lėšų nepakaktų, VKT turėtų teisę „apkrauti visus kultūrinių bendruomenių narius lygiais mokesniais, kurie rankiojami iš mokėtojų valstybės ir savivaldybių priemonėmis“⁵².

Šio projekto autoriai pastebėjo, kad kai kurios proporcingo švietimo įstaigų finansavimo principo užuomazgos jau yra veikiančioje Konstitucijoje – Šalkauskio žodžiais tariant, Lietuvos Konstitucijoje, „kad ir ne visai vykusiu būdu, vis dėlto yra padėtas į numatomą mokyklų organizacijos sistemą proporcingumo principas, kuris gali būti taikomas tiek tautinėms, tiek ir ideologinėms (mažiausi – konfesinėms) grupėms“, tad esą tiesiog

⁵¹ *Ibid.*, p. 38.

⁵² *Ibid.*

„šita pakraipa ir reiktų toliau eiti“, norint tinkamai sutvarkyti mokyklų gyvenimą⁵³.

Tautininkams, kurių tikslas buvo švietimo erdvę monopolizuoti valstybės rankose, tokių projektų, suprantama, nereikėjo. 1928 m. gegužės 25 d. paskelbtoje naujoje Lietuvos Konstitucijoje, kurios autoriai buvo tautininkai, 1922 m. Konstitucijos nuostatą, teigiančią tėvų „aukščiausią teisę ir natūralinę pareigą“ rūpintis vaikų auklėjimu, pakeitė nauja nuostata, teigianti tėvų „aukščiausią pareigą“. Šis pasikeitimas reiškė, kad, Römerio žodžiais tariant, „tikiybinių, krikščionims demokratams brangi šios tėvų intervencijos konstrukcija, turėjusi vaikų auklėjimą eventuališkai nuo tam tikrų valstybės pasikėsinių apsaugoti – žlugo; laimėjo valstybinė konstrukcija“⁵⁴. Trumpai tariant, valstybė monopolizavo teisę spręsti, koks ugdymas reikalingas jauniems Lietuvos piliečiams. Tačiau 1928 m. Konstitucijoje, tarsi katalikiškos visuomenės nuraminimui, liko ankstesnės Konstitucijos nuostata, įtvirtinanti privačių konfesinių mokyklų, įvykdančių įstatymiškai numatytą mokymo programos minimumą, teisę iš valstybės išdo švietimo reikalams gauti tokią biudžeto dalį, „kuri atitinka oficialiai priklausančių tai tikibinei organizacijai, kurios mokslu tos mokyklos vedamos, Lietuvos piliečių ir mokinių skaičiui“⁵⁵.

1927 m. rudens pabaigoje Lietuvos Respublika su Vatikanu sudarė konkordatą. Kairiųjų spaudoje tai buvo įvardyta siekiu „suklerikalinti visuomenės gyvenimą“. Krikdemai savo spaudoje atkirto, kad geriausias vaistas šiai baimei pašalinti – kultūrinės autonomijos principo įgyvendinimas, pridūrus, kad „konkordatas [...] nei per jotą neprieštarauja kultūrinės autonomijos idėjai“⁵⁶. Katalikų Bažnyčia ir krikdemai tikėjosi, kad konkordatas gerokai sustiprins jų pozicijas kuriant autonominę konfesinę ugdymo erdvę. Viltasi, kad tai taps ne tik patikima garantija, kuriant autonomišką valstybinei katalikišką ugdymo erdvę, bet ir barjeru, stabdančiu valstybės monopolistines ambicijas ugdant jaunąją kartą. Tačiau šios viltys netruko žlugti – valdžios monopolistines ambicijas pajuto katalikiškoms draugijoms priklausančios gimnazijos ir progimnazijos.

Jau 1927 m. birželio 2 d., vos tik išsiskyrė tautininkų ir krikdemų keliai,

⁵³ *Ibid.*, p. 34.

⁵⁴ Mykolas Rėmeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, p. 421–422.

⁵⁵ *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918. II. 16 – 1940. VI. 15)*, Vilnius: Teisės institutas, 1996, p. 19.

⁵⁶ E. T., „Nerimta kalba rimtu klausimu“, *Rytas*, 1928-01-11, Nr. 8, p. 1.

pirmųjų leidžiamo *Lietuvio* vedamajame „Mokyklos negalavimai“ buvo prabilta apie kai kuriose mokyklose esančias pedagogų simpatijas tos pačios pasaulėžiūros mokiniams, apie „siaurai partiškų žmonių“ – pedagogų vykdomą vienų mokinių persekiojimą, o kitų protegavimą. Vedamajame raginta „kuo greičiausiai valyti mūsų mokyklą nuo partiškojo raugo“⁵⁷. Nors straipsnyje tokios „negaluojančios mokyklos“ nebuvo lokalizuotos, tačiau pateikti pavyzdžiai apie mokyklose vyraujančias simpatijas ateitininkams skaitytojui savaime piršo nuomonę apie susidariusią netoleruotiną padėtį pirmiausia privačiose katalikiškose vidurinėse mokyklose, kur esą viešpatuoja krikdemų įtaka. Šis vedamasis pradėjo tautininkų spaudos kampaniją, nukreiptą prieš katalikiškų draugijų administruojamas mokyklas. Visuomenė pradėta nuosekliai piršti nuomonę apie katalikiškose aukštesniosiose ir vidurinėse mokyklose tvyrančią netvarką. Spauldoje patiekiami pavyzdžiai iš „Saulės“ ir „Žiburio“ draugijoms priklausančių gimnazijų ir progimnazijų kryptingai piršo nuomonę apie netvarką būtent katalikiškose mokyklose. Taip kryptingai formuojant visuomenės nuomonę, pastaroji psichologiškai rengta būsimoms aukštesniojo ir vidurinio mokslo pertvarkoms.

1928 m. pradžioje tautininkai prašneko apie sumanymą nuo naujųjų mokslo metų pradžios praretinti aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų tinklą ir uždaryti mokyklų klases, kuriose nėra Švietimo ministerijos nustatyto mokinių minimumo. Teigta, kad daugelis aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų išgyvena krizę: mažėja moksleivių skaičius, krenta mokymosi lygis. Be to, pridurta, kad sprendimą praretinti mokyklų tinklą diktuoja valstybės lėšų taupymas ir siekis įvesti privalomą pradinį mokymą: „uždarytųjų klasių vieton galima būtų įsteigti naujų pradžios mokyklų ir tuo būdu pagreitinti pradžios mokslo privalomumo įvedimas, kurs mūsų tautai daug reikalingesnis, negu pratuštėjusios parapinės gimnazijos“⁵⁸.

Sunku pasakyti, ar vyriausybė išties tikėjosi praretinto aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų tinklo sąskaita sutaupyti lėšų, reikalingų galiausiai įvesti privalomą pradinį išsilavinimą. Šiaip ar taip, vyriausybė išties rengėsi privalomo pradinio mokymo įvedimui, tad greičiausiai persipynė du valdžios norai – aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų sąskaita sutaupyti lėšų pradinėms mokykloms ir prisidengus taupymu gerokai spustelėti katalikiškų draugijų rankose esančias privačias mokyklas. Šį pasirėngimą 1927 m. ruden-

⁵⁷ „Mokyklos negalavimai“, *Lietuvis*, 1927-06-02, Nr. 121, p. 1.

⁵⁸ J. Gs. Klovainiškis, „Dėl pradžios mokslo privalomumo ir mūsų tautiško susipratimo pakėlimo“, *Lietuvis*, 1928-01-04, Nr. 3, p. 3.

nį vyriausybė demonstravo rengdama 1928 m. biudžeto įstatymo projektą, numatantį Švietimo ministerijai skirtų lėšų didinimą⁵⁹.

Pasiryžimas neatidėliojant įgyvendinti visuotinę privalomą švietimą skyrė tautininkų vyriausybės švietimo politiką nuo krikdemų švietimo politikos. Tautininkai net įrodinėjo, esą privalomas pradinis mokymas šalyje buvo neįvestas ne dėl neveikiamų materialinių kliūčių ar pedagogų stygiaus, bet dėl to, kad apskritai į pradinį išsilavinimą anksčiau kreipta gerokai mažiau dėmesio nei į aukštesniąsias ir vidurines mokyklas⁶⁰. Trumpai tariant, esą neracionalus vidurinių mokyklų gausėjimas buvo ekonominė visuotinio pradinio mokymo įvedimo kliūtis. 1928 m. pradėtas įgyvendinti privalomas pradinis mokymas 1931 m. buvo praktiškai baigtas visoje Lietuvoje.

1928 m. kovo pradžioje privačias vidurines ir aukštesniąsias mokyklas pasiekė Švietimo ministerijos aplinkraštis, informuojantis, kad nuo 1928 m. sausio 1 d. ministerija šių mokyklų mokytojams nebemokės priedų prie atlyginimo už vaikus, šventes ir t. t. Valdžia neslėpė savo lūkesčio, kad „minėtasis aplinkraštis labai sklandžiai gimnazijų tinklą praretins ir valstybines gimnazijas pagerins, nes geresnieji mokytojai nebenorės privatinėse mokyklose dirbti ir stengsis persikelti į valstybines, o privatinėse mokyklose paliks „Dievo nuskriaustieji“ ir šie pamažu nuves „tirpstančiąsias gimnazijas iki kapų“. O praretinus privačių mokyklų tinklą, Švietimo ministerijai liks daugiau pinigų privalomam pradžios mokslui įvesti⁶¹. Valdžia pridūrė, kad nieko asmeniškai prieš katalikiškas mokyklas neturi.

Švietimo ministerija į jai mestus kaltinimus sąmoningu katalikų rankose esančių aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų žlugdymu atsakinėjo, kad ji apskritai neprivalanti teikti pašalpų privačioms mokykloms. Apie „Saulės“ ir „Žiburio“ draugijų privačias mokyklas pridurta, kad kai kurios iš šių mokyklų savo buvimo nepateisina dėl mažo mokinių skaičiaus⁶².

Tapo akivaizdu, kad, kitaip negu krikdemai, tautininkai privačių mokyklų kūrimo tikrai neskatinė ir savo įtaka švietimo srityje su niekuo nesidalins, o ugdymą sieks monopolizuoti valstybės rankose. Konstantino Šakenio pareiškimą netrukus palydėjo valdžios oficiozo *Lietuvos aid*o vedamasis, įro-

⁵⁹ „Naujo biudžeto belaukiant“, *Lietuva*, 1927-10-25, Nr. 241, p. 1.

⁶⁰ P. Ra-tas, „Mūsų švietimas“, *Lietuvos aidas*, 1928-02-27, Nr. 22, p. 1.

⁶¹ Jonas Gobis, „Dėl privatinųjų gimnazijų smaugimo“, *Lietuvos aidas*, 1928-03-16, Nr. 38, p. 3.

⁶² „Švietimo reikalai. Pasikalbėjimas su Švietimo Ministeriu inž. Šakeniu“, *Lietuvos aidas*, 1928-03-21, Nr. 42, p. 1.

dinėjantis, kad valstybinės gimnazijos neabejotinai geresnės už privačias gimnazijas tiek mokymo kokybės, tiek pedagoginių kadru, tiek pasaulėžiūros laisvės atžvilgiu. Pabrėžtas ir pilietiškai socializuojantis valstybinių gimnazijų vaidmuo⁶³. Politinis režimas įrodinėjo, jog „privatinė mokykla negali garantuoti, kad ji duos ištikimesnius, geresnius piliečius už valstybinę mokyklą. Ji gali greičiau užtikrinti partijai parengianti adeptus, kurie paskui išsijuosę dirbs jos reikalams“. Taigi privačios mokyklos kaltintos lojalumo stoka politiniam režimui⁶⁴.

1928 m. gegužės 16 d. švietimo ministras pateikė Ministrų kabinetui svarstyti „Aukštesniųjų ir vidurinių Švietimo ministerijos mokyklų pertvarkymo projektą“. Siūlyta uždaryti 14 lietuviškų vidurinių mokyklų ir sumažinti pašalpas privačioms mokykloms. Argumentuota netolygiu mokyklų išdėstymu ir sumažėjusiu moksleivių skaičiumi. Ministrų kabinetas nutarė nuo rugpjūčio 1 d. uždaryti pirmąsias klases, o nuo 1929 m. rugpjūčio 1 d. ir likusias vidurinių mokyklų klases. Kartu buvo nutarta sumažinti arba visai nutraukti valstybės paramą šioms privačioms bendrojo lavinimo mokykloms: Naumiesčio ir Švėkšnos „Saulės“ vidurinėms mokykloms, Kražių ir Seinų „Žiburio“ gimnazijoms⁶⁵. Netekusios valstybės paramos, privačios mokyklos ėmė rengtis užsidarymui, o moksleivių tėvai sėdo rašyti prašymų vyriausybei išsaugoti šias mokyklas suvalstybinus⁶⁶. Taip kai kurios privačios mokyklos netrukus tapo valstybinėmis.

Sprendimą apkarpyti lėšas privačioms aukštesniosioms ir vidurinėms mokykloms sąlygojo Švietimo ministerijos nuostata pertvarkyti šių mokyklų tinklą. Ši pertvarka, kuria siekta racionalaus aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų tinklo sukūrimo, vienodai palietė valstybines ir privačias mokyklas. Kai kurias valstybines vidurines mokyklas planuota uždaryti ir jų sąskaita sustiprinti pradines, kai kurias – paversti amatų mokyklomis⁶⁷. Šakenis, kalbėdamas apie švietimo padėtį Lietuvoje 1928 m. birželio gale vykusiame Tautininkų sąjungos suvažiavime, konstatavo neracionalų

⁶³ „Valstybinės ar privatinės?“, *Lietuvos aidas*, 1928-03-27, Nr. 47, p. 1.

⁶⁴ S. Povilaičius, „Privatinės ar valstybinės mokyklos krizė?“, *Lietuvos aidas*, 1928-03-28, Nr. 48, p. 4.

⁶⁵ Remigijus Motuzas, *op. cit.*, p. 134–137.

⁶⁶ Naumiesčio „Žiburio“ vidurinės mokyklos moksleivių tėvų prašymas Ministrui pirmininkui, 1928-05-06, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 567, l. 269; Kražių miestelio gyventojų prašymas, [s.a.], in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 567, l. 34–35.

⁶⁷ Švietimo ministro raštas Ministrui pirmininkui, 1928-05-16, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 561, l. 2–3.

aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų išdėstymo tinklą teigdamas, kad mokyklų „seimo laikais“ „pristeigta be jokios atodairos, o tuo tarpu jos duoda išsilavinimą praktikos reikalams nepritaikomą“, mokymo kokybė žema, mokinių skaičius mažėja, todėl ir nutarta apie 11 vidurinių mokyklų uždaryti. O vietoje jų steigti „naudingesnes gyvenimui 6 skyrių pradinės mokyklas su žemės ūkio, daržininkystės ir kit. skyriais“⁶⁸.

Krikdemai *Ryto* dienraštyje 1928 m. gindami katalikiškų mokyklų būties teisę išsakė turbūt visus įmanomus argumentus: pradedant įrodinėjimu, kad Švietimo ministerija neturi aiškaus reorganizacijos plano, kad lietuviškų aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų Lietuvoje ne per daug, tad sumažinus pašalpas labiausiai nukentės lietuviškos mokyklos, bet beveik nieko nepraras tautinių mažumų mokyklos, o tik iškils grėsmė nacionalinės inteligentijos formavimuisi, ir baigiant katalikiškų privačių mokyklų privatumų vardijimu⁶⁹. Reikėtų pažymėti, kad valdžiai ypač dažnai prikaišiota, jog ši, mažindama vidurinių mokyklų skaičių, taupo ne tautinių mažumų, o lietuviškų mokyklų sąskaita. Taip bandyta „užgauti“ jautriausią nacionalizmo ideologiją išpažįstančio politinio režimo vietą. Pakštas, vėl priminęs kultūrinės autonomijos idėją, pastebėjo: „Didžiumai kultūrinė autonomija yra daug reikalingesnė, negu tautinėms mažumoms“⁷⁰. Gimnazijos iš tiesų buvo lietuviškos inteligentijos ugdymo vieta, bet valdžiai nesinorėjo, kad nacionalinės inteligentijos gretos augtų vien katalikiškos inteligentijos sąskaita. Politinis režimas norėjo lojalios jaunosios inteligentijos.

Minėjome, kad 1928 m. priimtoje tautininkų kūriniu esančioje Lietuvos Konstitucijoje išliko ankstesnės Konstitucijos nuostata, įtvirtinanti privačių konfesinių mokyklų, įvykdančių įstatymiškai numatytą mokymo programos minimumą, teisę iš valstybės išdo švietimo reikalams gauti tokią biudžeto dalį, „kuri atitinka oficialiai priklausančių tai tikybinei organizacijai, kurios mokslu tos mokyklos vedamos, Lietuvos piliečių ir mokinių skaičiui“⁷¹. Kaip ši nuostata taikyta praktikoje kai kurių privačių katalikiškų mokyklų atžvilgiu, iškalbingai liudija Utenos „Saulės“ gimnazijos likimas.

⁶⁸ „P. Ministerių kalbų, pasakytų L. Taut. S-gos suvažiavime, santrauka“, *Lietuvos aidas*, 1928-07-05, Nr. 124, p. 2.

⁶⁹ „Pamoka ir vieningumo simbolio reikalas“, *Rytas*, 1928-03-16, Nr. 63, p. 1; Pamiškinnis, „Ne iš to galo argumentuojama“, *Rytas*, 1928-03-19, Nr. 65, p. 1; A. Juška, „Argi nelikviduojamos katalikų mokyklos?“, *Rytas*, 1928-03-27, Nr. 72, p. 1–2; Kazys Pakštas, „Kai kurios mokyklų problemos Lietuvoje“, *Rytas*, 1928-04-02–03, Nr. 77–78, p. 1.

⁷⁰ Kazys Pakštas, „Kai kurios mokyklų problemos Lietuvoje“, p. 1.

⁷¹ *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918. II. 16 – 1940. VI. 15)*, p. 19.

„Saulės“ švietimo draugija 1928 m. gruodžio 15 d. sulaukė pranešimo, kad Švietimo ministerija, atsižvelgdama į Utenos ir Plungės „Saulės“ gimnazijų tėvų ir visuomenės pageidavimą, nusprendė šias privačias katalikiškas gimnazijas nuo 1929 m. sausio 1 d. suvalstybinti ir paprašė į ministeriją atvykti draugijos atstovus aptarti gimnazijų perdavimo tvarką. „Saulės“ švietimo draugija su šiuo sprendimu sutikti neketino ir Švietimo ministerijai atsakė, kad draugija šių gimnazijų išsižadėti neketina. Draugijos ryžtą sustiprino padrašinanti arkivysk. Juozapo Skvirecko pozicija: „Eiti iki galo tuo keliu, liuosa valia gimnazijų į jų rankas neperduoti“. „Saulės“ draugijos atstovų vizitai ieškant užtarimo pas prezidentą, premjerą ir švietimo ministrą buvo bevaisiai. Švietimo ministras net pagrasino: jei draugija nesutiks geruoju perleisti mokyklų, tai Švietimo ministerija visai nutrauks šių gimnazijų šelpimą ir, turėdamas galvoje jaunalietuvių, pridūrė: „Jūs neįsileidžiate kitų, jūs tik ateitininkus organizuojate“⁷².

Gimnazijas bandyta ginti spaudoje – įrodinėjant jų būties pagrįstumą katalikiškos draugijos rankose („bendruoju lietuvių tautos švietimosi reikalu ir mokyklų kryptimi, kuri geriausiai atitinka tautos doriniams ir tautiniams įsitikinimams ir idealams“) ir net istoriniais „Saulės“ draugijos nuopelnais lietuviškam švietimui⁷³. Matydama, kad be valdžios paramos mokyklų nesugebės išlaikyti, „Saulės“ švietimo draugija 1929 m. sausį kreipėsi į Kauno arkivyskupą metropolitą prašydama užtarimo ir finansinės paramos – Lietuvos bažnyčiose surengti katalikiškoms mokykloms skirtą rinkliavą⁷⁴. Episkopato finansinės galimybės buvo kuklios ir net prie geriausių norų jis negalėjo ženkliu paremti katalikiškų mokyklų. Bandydamas spręsti finansavimo klausimą Lietuvos Episkopatas 1929 m. vasarį atskirose vyskupijose nusprendė įsteigti Katalikiškų mokyklų fondus, kurie, kaip viliasi, palankiai klostantis aplinkybėms, ilgainiui būtų sujungti į vieną ir remtų katalikiškas mokyklas visoje Lietuvos Bažnytinėje provincijoje⁷⁵. Tačiau visa tai ir liko tik lūkesčiais. 1929 m. balandį *Lietuvos aide* dėstant apie Švie-

⁷² Švietimo ministerijos raštas „Saulės“ draugijos Centro valdybai, 1928-12-15; „Saulės“ draugijos raštas Ministrui pirmininkui, 1929-01-09; Kan. Povilo Dogelio laiškas Telšių vyskupui, 1929-01-12, in: *LIA*, f. 669, ap. 48, b. 42, l. 31, 33, 34.

⁷³ A. K., „Įstatymai ir politika“, *Rytas*, 1929-01-18, Nr. 15, p. 1; B., „Saulės“ draugija ir Lietuvos švietimas“, *Rytas*, 1929-01-28, Nr. 23, p. 1.

⁷⁴ „Saulės“ švietimo draugijos raštas Kauno arkivyskupui metropolitui, 1929-01-19, in: *LIA*, f. 1671, ap. 5, b. 163, l. 8–10.

⁷⁵ Lietuvos Bažnytinės provincijos vyskupų pasitarimo protokolas, Kaunas, 1929-02-09–11, in: *LIA*, f. 1671, ap. 5, b. 23, l. 48.

timo ministerijos planus, išsprūdo: jei taip susiklostytų, kad privati „Saulės“ draugijos gimnazija Utenoje būtų privesta užsidaryti, tai ministerija ten įsteigtą valdišką mokyklą⁷⁶. Valdžios spaudimas šiai gimnazijai stiprėjo – lapkričio 14 d. įvyko net gimnazijos mokinių streikas, reikalaujantis šią mokyklą nedelsiant suvalstybinti. Žvelgiant į šio streiko aplinkybes, nors ir nėra tiesioginių įrodymų (tokius, tiesa, teigė radę gimnazijos laikytojai), peršasi mintis, kad streikas – tai valdžios surežisuotas spektaklis⁷⁷. 1929 m. Utenos „Saulės“ gimnazija buvo suvalstybinta. Gimnazijos suvalstybinimo istorijoje ne paskutinį vaidmenį suvaidino mokinių tėvai, kurie ne kartą reikalavo valdžios suvalstybinti vienintelę apskrities centre veikiančią gimnaziją. Tėvai ir patys gimnazistai mokyklos suvalstybinimo siekė grynai dėl merkantilinių paskatų – privačioje gimnazijoje už mokslą jie buvo priversti mokėti brangiau nei būtų tekę mokėti valstybinėje gimnazijoje. Toks merkantiliniais sumetimais grįstas tėvų noras suvalstybinti gimnaziją, kuriuo spekuliuavo valdžia, nebuvo labai retas. Trečio dešimtmečio pabaigoje mokinių tėvai, matydami ne itin šiltus valstybės ir Katalikų Bažnyčios santykius švietimo erdvėje bei stiprėjantį valstybės siekį monopolizuoti savo rankose švietimo erdvę, tiesiog naudojosi šia konjunkture siekdami savų interesų. Tėvų lūkesčiai vietoje privačios mokyklos matyti valstybinę, savo ruožtu buvo parankūs politinio režimo interesams. Politinis režimas ne kartą siekį suvalstybinti mokyklas motyvavo šiais tėvų „teisėtais lūkesčiais“. Tuo tarpu Bažnyčia ir krikdemai privačių katalikiškų mokyklų būties egzistenciją gynė kitais „teisėtais lūkesčiais“ – tėvų teise vaikus auklėti katalikiškose mokyklose ir neigė valstybės monopolį į švietimo erdvę, pastebėdami, kad valdžia stokoja nuoseklumo, jei išties siekia įgyvendinti valstybės monopolį ugdymo erdvėje – „tas principas, kad tik valstybė turi rūpintis mokslu ir auklėjimu, praktikoje juk tik lietuvių katalikų mokyklų atžvilgiu tėra taikomas. Ligi šiolei nesuvalstybinta ir nemanoma valstybinti visas, pav., žydų, lenkų, vokiečių privatinės mokyklas, joms duodama ir pašalpos [...] tad klausimas kuriam galui yra išskiriama viena piliečių dalis“⁷⁸. 1929 m. krikdemų spaudoje kritikuojant tautininkų švietimo politiką, skambėjo tie

⁷⁶ Alfr., „Aukštesniojo ir specialinio mokslo reikalai Lietuvoje“, *Lietuvos aidas*, 1929-04-20, Nr. 89, p. 2.

⁷⁷ „Nepaprasti įvykiai Utenos „Saulės“ gimnazijoje“, *Rytas*, 1929-11-15, Nr. 259, p. 3; Uteniškiai, „Uteniškiai apie streiką „Saulės“ gimnazijoje“, *Lietuvos aidas*, 1929-11-21, Nr. 264, p. 5; Petras Rauda, „Utenos gimnazijos įvykiai faktų šviesoje“, *Rytas*, 1929-11-30, Nr. 272, p. 1-2.

⁷⁸ „Valstybinio principo priedangoje“, *Rytas*, 1929-11-20, Nr. 263, p. 1.

patys argumentai kaip ir 1926 m., kritikuojant socialdemokratų valdomos Švietimo ministerijos politiką, – valdžios veiksmai įvertinti kaip kėsینimasis į katalikų tėvų teises rūpintis savo vaikų švietimu bei įrodinėta, kad vykdant tokią politiką, sumažės lietuviškų aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų, o tai pražūtingai atsilieps nacionalinės inteligentijos formavimuisi⁷⁹. Visus valdžios žingsnius katalikiškų privačių mokyklų atžvilgiu katalikiška spauda vertino vienareikšmiškai – kaip „pasireiškusį griežtą norą paimti visas mokyklas į valstybės rankas“⁸⁰.

Privačių katalikiškų gimnazijų suvalstybinimo klausimas buvo gerokai sudėtingesnis negu tiesmukas priešingų politinio režimo ir Katalikų Bažnyčios interesų susidūrimas. Pavyzdžiui, žvelgiant į Seinų „Žiburio“ gimnazijos suvalstybinimo istoriją, kuri rutuliojosi ketvirto dešimtmečio viduryje, galima pastebėti, kaip į vieną probleminę gimnazijos suvalstybinimo mazgą susipynė valdžios abejonės gimnazijos vadovybės ir mokytojų politiniu lojalumu, senas valdžios noras vietoje privačios katalikiškos turėti valdišką gimnaziją ir šį siekį palaikančios visuomenės „balsas“, kuri vylėsi, kad valdiškoje mokykloje vaikų mokslas kainuos pigiau⁸¹.

Kokia išties buvo Švietimo ministerijos pozicija katalikiškų privačių aukštesniųjų mokyklų atžvilgiu? Reikia pabrėžti, kad Švietimo ministerija siekė sukurti racionalų (iš esmės tai reiškė geografiškai tolygų) švietimo įstaigų tinklą, tad į katalikiškas privačias mokyklas (iš esmės niekuo nesiskiriančias nuo valdiškų mokyklų) žvelgė kaip į nacionalinės švietimo sistemos sudedamąją dalį ir jų egzistencijos perspektyva vertinta pagal tai, kiek šios (pirmiausia savo geografine padėtimi kitų mokyklų atžvilgiu) prisideda formuojant visuomenės poreikius atliepiančią mokymo įstaigų tinklą šalyje. Vadovaujantis šia nuostata ir bandant racionalizuoti aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų tinklą, rasta, kad be kai kurių mokyklų valstybė galėtų visiškai išsiversti. Švietimo ministerija buvo pasirengusi remti tik tas mokyklas, kurios buvo reikalingos optimaliam švietimo įstaigų tinklui. O „nereikalingomis“ mokyklomis tuomet, pavyzdžiui, laikytos: Jurbarko „Saulės“ gimnazija, Kražių „Žiburio“ gimnazija, Antalieptės „Moterų Kultūros draugijos“ vidurinė mokykla, todėl šioms mokykloms Švietimo

⁷⁹ „Netikros reformos“, *Rytas*, 1929-05-02, Nr. 98, p. 1.

⁸⁰ Ig. S., „Mūsų mokyklos reikalais“, *Rytas*, 1929-12-13, Nr. 283, p. 1.

⁸¹ Seinų apskrities viršininko raštas Vidaus reikalų ministrui, 1935-01-16, in: LCVA, f. 391, ap. 2, b. 2103, l. 10; Švietimo ministerijos inspektoriaus Melchioro Račkausko pranešimas apie 1935-03-11–12 aplankytą Seinų „Žiburio“ gimnaziją, [s.a.], in: LCVA, f. 391, ap. 2, b. 2136a, l. 120.

ministerija 1929–1930 mokslo metais skyrė tik pusę įprastinės pašalpos sumos. Apskritai dauguma privačių katalikiškų mokyklų Švietimo ministerijos akimis tiesiog racionaliai papildė valdiškų mokyklų tinklą, todėl jų šelpimo kol kas atsisakyti neketinta. Tokiomis mokyklomis buvo Kauno jėzuitų gimnazija, Kauno „Saulės“ mergaičių gimnazija, Kybartų „Žiburio“ gimnazija, Švėkšnos „Saulės“ gimnazija ir kitos. Švietimo ministerijos palankumą išvardytoms privatioms mokykloms sustiprino tai, kad šios dėl mažesnio mokesčio už mokslą buvo lengviau prieinamos visuomenei⁸², – jau minėjome atvejus, kai visuomenei reikalaujant privačios mokyklos suvalstybinimo argumentų sąrašė buvo didesnis nei įprasta mokesčių už mokslą. Taigi valdžios palankumą privačios mokyklos egzistencijai lėmė pirmiausia tai, ar ši mokykla pateko į ministerijos išivaizduojamą racionalų švietimo įstaigų tinklą bei kiek ji buvo prieinama visuomenei.

Tačiau Švietimo ministerijos palankumas daugumai privačių mokyklų nereiškė, kad valdžia atsisakė strateginio tikslo – įgyvendinti valstybės monopolį švietimo srityje. Jis jau buvo pradėtas laipsniškai įgyvendinti. Pirmiausiu uždaviniu buvo siekis, kad kiekvienos apskrities centre būtų valstybinė gimnazija – kai kurių apskričių centruose tuo metu veikė tik privačios gimnazijos. Tai liudija Švietimo ministerijos mokyklų suvalstybinimo planas 1929–1930 m.: artimiausiu metu planuota suvalstybinti „Žiburio“ gimnazijas Vilkaviškyje ir Šakiuose bei kai kurias kitas mokyklas. Suvalstybinimo akciją ketinta pridengti valdžios „visuomenės interesų“⁸³ paisymu.

Švietimo ministerija pasinaudojo tuo, kad realus mokyklas laikančių draugijų ar organizacijų finansinis indėlis buvo labai menkas. 1930 m. valstybės pašalpą gaudavo visos privačios lietuviškos gimnazijos, o jos (išskyrus Lietuvos mokytojų profesinės sąjungos rankose esančią Kauno suaugusiųjų gimnaziją) buvo katalikiškų organizacijų rankose. Šių gimnazijų steigėjai patys surinkdavo apie ¼ visų gimnazijos išlaikymui reikalingų lėšų⁸⁴. Teoriškai Švietimo ministerijos pašalpa turėjo tik užlopyti finansinę skylę privačios mokyklos biudžete ir buvo skirta išimtinai mokytojų algoms, o mokyklą laikanti draugija ar organizacija turėjo pasirūpinti kitomis mokyk-

⁸² Švietimo ministerijos nusistatymas šelpiamųjų mokyklų ir santykių su katalikų dvasiškija klausimais (1929–1930 mokslo metais), [pro memoria], in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1475, l. 95.

⁸³ *Ibid.*, l. 95–96.

⁸⁴ Duomenys pagal: *Švietimo ministerijos 1930 V. D. metų veikimo apyskaita*, Kaunas: „Švietimo ministerijos žinių“ redakcija, 1931–1932.

los išlaidomis, tačiau jokių kitų lėšų, be mokesčio už mokslą, dažniausiai ji taip ir nesurinkdavo, tad savo finansines skylės lopė tiesiog didindamos mokesťi už mokslą. Taip ir susidarydavo padėtis, kad moksleivių tėvams už mokslą privačiose mokyklose tekdavo mokėti kartais net dvigubai didesnę mokesťi⁸⁵. Turint galvoje, kad valdiškų ir privačių mokyklų tinklas tada iš esmės tik papildė vienas kitą, o ne dubliavo, privačiose mokyklose besimokančių mokinių tėvai negalėjo pasirinkti mokyklos ir buvo priversti už vaikų mokslą mokėti gerokai daugiau. Tokia padėtis kėlė visuomenės nepasitenkinimą ir gimdė iš apačios kylančius reikalavimus, kad valdžia vieną ar kitą privačią mokyklą suvalstybintų. Tai valdžiai suteikė pretekstą ginti tėvų „teisėtus lūkesčius“ mokėti įprastą mokesťi už mokslą. Tačiau toks gimnazijų valstybinimo kelias taip pat vedė į atvirą konfliktą su Katalikų Bažnyčia dėl kiekvienos katalikiškos mokyklos likimo. Taip Švietimo ministerijoje 1929–1930 mokslo metais gimė sumanymas išbandyti kitą privačių katalikiškų mokyklų suvalstybinimo kelią – vyriausybei siūlyta Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų įstatymą papildyti nuostata, kad tose mokyklose, kurios iš valstybės biudžeto gauna daugiau kaip 50% mokyklai išlaikyti reikalingų lėšų, Švietimo ministerija įgyja teisę savo nuožiūra skirti 50% viso mokyklos personalo. Tai buvo tarsi latentinis privačių katalikiškų mokyklų užvaldymo planas. Švietimo ministerija tikėjosi, kad toks pasiūlymas bus priimtinas ir Lietuvos Episkopatui. Tuo tarpu visuomenei rengtasi paaiškinti, kad valstybės pašalpa bus duodama tik toms privačioms mokykloms, kurios yra vietovėse, kur nėra valstybinių mokyklų, o kai ateis laikas vienoje ar kitoje vietoje steigti valdžios mokyklą, privatinę mokyklą bus nustota šelpti⁸⁶. Šis sumanymas nebuvo įgyvendintas. Tiesa, labai abejotina, ar Episkopatas ir mokyklas išlaikančios draugijos būtų taip paprastai sutikusios su nauja mokyklų finansavimo ir mokytojų skyrimo tvarka. Kita vertus, prieštaringas buvo pats sumanymas – kam valdžiai kelti koją į privačias mokyklas, jei jų ateityje vis tiek numatoma atsisakyti. Šiaip ar taip šis sumanymas liudijo valdžios siekį monopolizuoti savo rąkose švietimo erdvę, tačiau ir nesiryžimą imtis drastiškų žingsnių, kurie iššauktų atvirą konfliktą su Bažnyčia – valdžia nebuvo tam pasirengusi, todėl ieškojo „aplinkinių kelių“ ir spaudė per jautriausią vietą – finansus. Privačių mokyklų mokytojams atsisakoma mokėti priedus, imama kalbėti apie

⁸⁵ Švietimo ministerijos pro memoria privačių mokyklų mokesčio už mokslą klausimu, 1930-01-07, in: *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1475, l. 86.

⁸⁶ Švietimo ministerijos nusistatymas šelpiamųjų mokyklų ir santykių su katalikų dvasiškija klausimais (1929–1930 mokslo metais), l. 96.

finansavimo mažinimą. Regis, ir pati valdžia kol kas nebuvo pasirengusi vienu ypu perimti visas privačias mokyklas – tai būtų pareikalavę didesnių finansinių investicijų švietimo erdvėje. Matyt, pagalvojo ir apie tai, ką tektų daryti, jei valdžios spaudimo neatlaikiusios mokyklos imtų užsidarinėti. Todėl valstybinimo procesas ėjo pamažu ir katalikiškų švietimo įstaigų šelpimo atsisakyti neskubėta. 1932 m. katalikiškų organizacijų ir vienuolių žinioje esančios 9 gimnazijos (tokios kaip Kauno jėzuitų gimnazija, Kybartų, Seinų „Žiburio“, Švėkšnos „Saulės“ ir kitos gimnazijos) gavo 502 027 Lt pašalpą. Tais pačiais metais 53 366 Lt pašalpą gavo 2 vidurinės, 145 960 Lt pašalpą – 8 amatų mokyklos, 89 000 Lt pašalpą – 14 pradinių mokyklų, o 32 677 Lt pašalpą – 5 vaikų darželiai⁸⁷. 1938 m. 8 privačioms katalikiškoms gimnazijoms buvo skirta 421 685 Lt pašalpa⁸⁸.

Į ketvirtą dešimtmetį Lietuvos Katalikų Bažnyčia įžengė su minimaliais praradimais ugdymo srityje, tačiau slėgė nerimas dėl ateities – valdžia žingsnis po žingsnio užvaldė švietimo erdvę. 1930 m. pradžioje krikdemai, kalbėdami Katalikų Bažnyčios vardu, politiniam režimui priminė: jei norima gerų valstybės ir Katalikų Bažnyčios tarpusavio santykių, valstybė turinti ne tik „leisti laisvai auklėti visuomenę, ne tik nevaržyti, bet dar ir remti katalikiškas mokyklas“. Pastebėta, kad katalikiško ugdymo laisvės samprata neapsiriboja teise kurti katalikiškų mokyklų tinklą, nes katalikiškam auklėjimui „neišvengiamai reikalingos priaugančią jaunuomenę globojančios ir dorinį ugdymą keliančios organizacijos“. Politinis režimas perspėtas: katalikiško ugdymo klausimais Bažnyčia į kompromisus neis, todėl, jei valdžia nenorinti atviro konflikto, tai jai lieka tik patenkinti Bažnyčios reikalavimus⁸⁹. Šis krikdemų pagrasinimas valdžiai, ginant Katalikų Bažnyčios autonomiją ugdymo erdvėje, netrukus virto pranašišku – politinis režimas netrukus pasikėsino į katalikiškų jaunimo organizacijų veikimo laisvę.

1930 m. įtampa tarp valstybės ir Katalikų Bažnyčios švietimo erdvėje susikoncentravo ties kitu klausimu – dėl moksleivių ateitininkų veikimo laisvės. Naujų 1930–1931 mokslo metų išvakarėse Švietimo ministerija uždraudė ateitininkų veiklą mokyklose. Šis valdžios žingsnis Katalikų Bažnyčiai buvo gerokai skaudesnis nei iki tol buvę valstybinės paramos

⁸⁷ Žinios apie Švietimo ministerijos 1932 m. suteiktas pašalpas katalikiškų organizacijų žinioje esančioms švietimo įstaigoms, in: *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1475, l. 56, 58–60.

⁸⁸ Pašalpų privačioms mokykloms paskirstymo projektai, in: *LCVA*, f. 391, ap. 2, b. 2109, l. 2.

⁸⁹ „Bažnyčia ir Valstybė“, *Rytas*, 1930-01-10, Nr. 7, p. 1.

apkarpymai privačioms katalikiškoms mokykloms – moksleivių ateitininkų veikimo laisvės klausimas užgožė visas privačių katalikiškų mokyklų rėmimo problemas. Tai vėl aktualizavo kultūrinės autonomijos švietimo erdvėje klausimą. Katalikiškoje spaudoje pripažinus, kad pasaulėžiūrinių kuopelių veikimas mokyklose nei jų direktoriams, nei mokytojams „nedaro malonumo, nes jos įneša trynimosi į mokyklos gyvenimą“, buvo primintas esą vienintelis būdas, kaip galima išspręsti ar bent jau sušvelninti „kovą dėl mokyklų dvasios“ – tai Pakšto ir Šalkauskio pasiūlytas mokyklų autonomijos principo įgyvendinimas. Esą jei visi mokytojai ir mokiniai toje pačioje mokykloje būtų tos pačios pasaulėžiūros, tai „nepedagogiškas disonansas savaime išnyktų“⁹⁰. Ketvirtuo dešimtmečio pradžioje Katalikų Bažnyčia ir krikdemų veikėjai, gindami ateitininkų veikimo laisvę, pirmiausia valdžiai pirštu baksnojo į konkordato tekstą, garantuojantį Katalikų Bažnyčios ir katalikų veikimo laisvę. Tačiau tai nesumenkino kultūrinės autonomijos idėjos. Tiesiog ši regėta tarsi kitas žingsnis užtikrinant Katalikų Bažnyčios veikimo laisvę švietimo erdvėje – pirmiausia rūpėjo bent jau stabilizuoti katalikų įtaką ugdymo erdvėje.

Ketvirtame dešimtmetyje kultūrinės autonomijos idėja buvo raiški jaunųjų katalikų intelektualų savastis. Šiai temai buvo skirta iš esmės pirmoji lietuvių apginta disertacija sociologijos srityje – 1933 m. Pranas Dielininkaitis Sorbonos universitete apgynė daktaro disertaciją *Valstybė ir auklėjimas*, kuri tais pačiais metais buvo išleista Paryžiuje kaip knyga *Mokyklos laisvė ir valstybė (La liberté scolaire et l'état)*. Ši knyga – tai nacionalinių Sovietų Sąjungos, Prancūzijos, Belgijos ir Olandijos švietimo sistemų lyginamoji studija, kurioje bandoma atsakyti į klausimą, kiek valstybė, formuodama nacionalinę švietimo sistemą, privalo atsižvelgti ir patenkinti skirtingų konfesinių ar etninių grupių interesus švietimo srityje. Šios problemos aktualumą autorius įvardijo taip:

Turint omenyje šiuolaikinei valstybei būdingą bendruomeninę diferenciaciją pagal konfesijas ir filosofines koncepcijas, ir tai, kad šių bendruomenių doktrinos bei ugdymo idealai tam tikra prasme ne šiaip sau skiriami, bet dažnai yra visiškai priešingi, nacionalinės švietimo sistemos, daugmaž priimtinos visoms šioms bendruomenėms, kūrimas arba reforma tampa viena iš opiausių socialinių problemų, kuri dažniausiai sprendžiama neatsiejamai nuo kitų socialinių ir politinių tautos gyvenimo sąlygų visumos.

⁹⁰ Jonas Gobis, „Moksleivių organizacijų klausimas“, *Židinys*, 1931, Nr. 8–9, p. 146–152.

Autorių labiausiai jaudino tai, kad kai „iškyla nacionalinės švietimo sistemos formavimo ar reformavimo klausimas, skirtingo konfesinio, doktrininio ar dažnai etninio pobūdžio bendruomenės stengiasi paveikti sprendimą savo naudai ir, legaliai arba ne, primesti savo požiūrį, doktrinas ar bent jau apginti savo interesus sistemos visumoje“⁹¹. Dielininkaitis įrodinėjo vadinamosios „sintetinio ugdymo sistemos“ (ji buvo grindžiama kultūrinės autonomijos principu) organizavimo būtinumą. „Sintetinio ugdymo sistema“ – tai švietimo sistema, kur norima suderinti, iš vienos pusės, valstybės, siekiančios sukurti vieningą nacionalinę švietimo sistemą, ir, iš kitos pusės, skirtingų valstybėje esančių socialinių grupių savitus ugdymo interesus, sąlygotus konfesinių, etninių ar kitokių veiksmų. Valstybei pripažįstama teisė kurti vieningą nacionalinę švietimo sistemą ir nustatyti visoms švietimo įstaigoms privalomų programinių reikalavimų minimumą, suteikiant jai teisę kontroliuoti visas švietimo įstaigas. Tuo pat metu valstybė ne tik įsipareigoja gerbti atskirų etninių ar konfesinių grupių iniciatyvą steigti privačias mokyklas, bet ir sudaryti šioms privačioms mokykloms materialines sąlygas, analogiškas valstybinėms mokykloms, pirmiausia tolygiai paskirstydama valstybės biudžete esančias švietimui skirtas lėšas tarp valstybinių ir privačių mokyklų. Taip, Dielininkaičio teigimu,

pripažinusi, iš vienos pusės, diferenciaciją bendroje nacionalinio švietimo struktūroje ir sudariusi būtinas sąlygas tėvų ir kitų bendruomenių veiklai, iš kitos pusės, pavertusi valstybę (sukurdama valstybinių mokyklų sistemą ir nustatydamą minimalią programą privačioms mokykloms) bendrų tautos siekių vykdytoja bei bendrųjų interesų gynėja, sintetinio tipo sistema išryškina visas privačios ir valstybinės iniciatyvos galimybes ir visus jų resursus.

Jis įrodinėjo, kad toks „privačios ir valstybinės iniciatyvos panaudojimas, siekiant bendro tikslo, doktrininės autonomijos įgyvendinimo, pedagoginės įvairovės, o sykiu ir organiškos nacionalinio švietimo vienybės“ yra „racionaliausias ir vaisingiausias šių dviejų iniciatyvos rūšių pasireiškimo būdas ir viena iš svarbiausių sintetinės ugdymo sistemos padarinių“⁹².

Trumpai tariant, Dielininkaitis savo darbe įrodinėjo kultūrinės autonomijos principo taikymo švietimo erdvėje privalumus. Šios studijos jis ėmėsi tuomet, kai katalikų intelektualai dar turėjo vilties kultūrinės autonomijos idėją įpiršti tautininkams (bent jau iki buvo paskelbta 1928 m. Lietuvos

⁹¹ Pranas Dielininkaitis, *Mokyklos laisvė ir valstybė = La liberté scolaire et l'état: Sovietų, prancūzų, belgų ir olandų mokyklų sistemos sintetinio sprendimo paieškos*, Šiauliai: Saulės delta, 2000, p. 53.

⁹² *Ibid.*, p. 222–228.

Konstitucija), tačiau kai pasirodė jo knyga, Katalikų Bažnyčios įtaka ugdymo srityje jau buvo gerokai apribota. Tuo metu viešojoje erdvėje tvyranti išorinė ramybė po aštrios konfrontacijos dėl ateitininkų dar nereiškė, kad švietimo erdvėje tarp valstybės ir Katalikų Bažnyčios išsivyravo taika – tai buvo tik paliaubos. Netrukus politinis režimas žengė tolesnį žingsnį siekdamas užvaldyti ugdymo erdvę, o tai savo ruožtu kitoje barikadų pusėje atgaivino kultūrinės autonomijos idėją.

Likus pusmečiui iki Dielininkaičio disertacijos gynimo Paryžiuje, politinio režimo priešakyje stovintis Antanas Smetona pats sau uždavė retorinį klausimą „Kokia turi būti lietuviška mokykla?“ ir pats į jį atsakė: „Žinoma, lietuviška, tautiška. Bet kas yra tautiška? Turbūt tai, kad ji tiktų mūsų krašto ir mūsų tautos savybėms. Juk ne mokyklai žmonės, o žmonėms mokykla“. Tačiau buvo pabrėžta, kad mokykla turi ne tik mokyti, bet ir „tautiškai auklėti“⁹³. Autoritarinis režimas tautinį auklėjimą suprato kaip lietuviško nacionalizmo idealų ir lojalumo politiniam režimui skiepijimą, šį uždavinį patikėdamas ugdymo monopolistu turinčiai tapti valstybinei mokyklai, – pasak Smetonos, „jei tauta vieninga, tai ir mokykla turi būti vieninga. Negali mokytojai vieni skelbti internacionalą, kiti tautiškumą. Taip auklėti jaunimas būtų jis skaldyti į visas puses, tai būtų priešinga tautiškai, valstybiškai linkmei, priešinga tautos idealų laisvei“. Katalikų Bažnyčios pretenzijos į ugdymo erdvę buvo kategoriškai atmestos: „Valstybė ir savivaldybės steigia mokyklas, o ne klebonija. Katelės atliko savo kilnų uždavinį ir šiandien juos atstoja mokytojai“⁹⁴.

Iki 1933 m. apie „tautinę mokyklą“ kalbėta ir rašyta mažai. 1933 m. tautininkų žiniasklaidoje jos staiga pasigesta ir pastebėta, kad mokykla moko, bet mažai auklėja⁹⁵. 1933 m. katalikų *Naujosios romuvos* puslapiuose pasirodė kritinių pastabų apie švietimo erdvę. Švietimo ministerijai kliuvo, kad ši visus 14 savo egzistavimo metų sprendė tik kasdienes švietimo organizavimo klausimus, o taip ir neprisirengė „paliesti pagrindinių tautos švietimo klausimų“⁹⁶. Trumpai tariant, pasigesta valstybinės švietimo politikos.

⁹³ Antanas Smetona, „Pirmiesiems žingsniams“, *Tautos mokykla*, 1933, Nr. 1, p. 3.

⁹⁴ „Valstybės Prezidento A. Smetonos kalba, pasakyta š.m. gegužės mėn. 25 d. mok. Tautininkų dr. J. Basanavičiaus s-gos visuotiniam skyrių atstovų suvažiavime“, *Tautos mokykla*, 1933, Nr. 11, p. 194.

⁹⁵ Vytautas Augustauskas, „Tautiškas ir valstybiškas pedagogijos sąjūdis Lietuvoje“, *Tautos mokykla*, 1933, Nr. 23, p. 414.

⁹⁶ Ignas Malinauskas, „Tautos švietimo reorganizacija“, *Naujoji romuva*, 1933, Nr. 155, p. 1009.

Išties su išvadomis *Naujoji romuva* paskubėjo – valdžia jau rengėsi švietimo reformai, kuri turėjo atnešti ne tik sisteminius pokyčius švietimo sistemoje, bet ir kokybinę ugdymo reviziją – įgyvendinti tai, apie ką kalbėjo Smetona. Prasadėjusios kalbos apie tautinę mokyklą nebuvo tuščia retorika. Tai ženklino valdžios rengimąsi reformuoti vidurinį mokslą.

Viešai prašekus apie mokyklų reformą ir pasirodžius švietimo sistemos reformos projektams, Episkopatas 1934 m. pavasarį nusprendė tikintiesiems priminti Bažnyčios nuostatas švietimo ir auklėjimo klausimais. Susirūpinimą švietimo reforma sukėlė ne numatomos švietimo sistemos struktūrinės pertvarkos, o iš valdžios lūpų skambantys pareiškimai, kad reikia peržiūrėti patį ugdymo turinį, ir priekaištai, kad mokykloje stokoja ma ugdymo „tautine dvasia“. Episkopatas sunerimo, kad politiniam režimui ryžtingai nusprendus mokyklai „įkvėpti tautiškos dvasios“, konfesinei mokyklai vietos visai nebeliks, todėl paskubėjo priminti, jog vien tik katalikų tikybos dėstymas nepaverčia mokyklos katalikiška, bet reikia, kad visas švietimas ir ugdymas vyktų katalikiška dvasia, o apie tautinį auklėjimą prabilta Leono XIII žodžiais: „Reikia tad mylėti tėvynę, kuri davė mums naudotis žemiškuoju gyvenimu, bet daugiau reikia mylėti Bažnyčią, kuri davė mums nemirtiną sielos gyvenimą“⁹⁷.

1935 m. pavasarį vienas įtakingiausių Švietimo ministerijos pareigūnų – Kultūros departamento direktorius Antanas Juška pareiškė: „Ilgą laiką mokykla buvo laikoma daugiau ar mažiau švietimo įstaiga, išmokant ją lankančius skaityti, rašyti, skaičiuoti ir elementariausių mokslo žinių. Šiais laikais mokyklai skiriame daug platesnį uždavinį: ji turi visais atžvilgiais išugdyti pilnutinį žmogų, gerą kultūringą lietuvį“ ir pridūrė, kad Švietimo ministerijos svarstoma mokyklos reforma siekiama „ne tiek išorinės mokyklos reformos, kiek vidujinės“⁹⁸. Vidurinio mokslo reforma siekta ne tik unifikuoti vidurinio mokslo sistemą, bet ir įkūnyti idėją, kad mokykla būsimejį pilietį ugdytų ištikimybės lietuviško nacionalizmo idealams ir lojalumo politiniam režimui dvasia. Beatodairiškas šio principo įgyvendinimas praktikoje būtų reiškęs, kad konfesinės mokyklos idėją tektų pamiršti. Katalikų intelektualų aplinkoje visa jėga atgimė kultūrinės autonomijos idėja.

1936 m. pradžioje *Naujojoje romuvoje*, aplink kurią būrėsi įtakingiausių katalikų intelektualų būrys, pasirodė jų parengta deklaracija „Į organišką

⁹⁷ Lietuvos katalikų bažnyčios provincijos vyskupų pasitarimo protokolas, Kaunas, 1934-04-17–18, in: *LIA*, f. 1671, ap. 5, b. 41, l. 15–16.

⁹⁸ Antanas Juška, „Kultūrinio gyvenimo organizacija“, *Naujoji romuva*, 1935, Nr. 12–13, p. 301.

valstybės kūrybą“. Šioje deklaracijoje buvo pasiūlyta Lietuvos valstybinio gyvenimo pertvarkos vizija. Deklaracijos autoriai neslėpė simpatijų korporatyvizmo idėjoms, o kultūros srityje siūlė taikyti kultūrinės autonomijos principą. Jie ragino siekti, kad „nuo politinių krašto institucijų, kuriose būtų sukoncentruota politiniai šalies reikalai, turėtų nepriklausyti ideologiniai ir religiniai reikalai. Jų tenkinimas turėtų būti nepriklausomas nuo besikeičiančio sąstato“. Kultūrinė autonomija pasiūlyta kaip „pagrindinis lietuviškosios organinės valstybės struktūros principas“, reikalingas tam, kad „kiekvienas Lietuvos pilietis galėtų jausti turįs laisvę tikėti, išpažinti savo ideologijos tiesas“, be to, deklaracijos autorių nuomone, kultūrinės autonomijos principas „kaip tik ir yra geriausias tautos vienybės ugdytojas ir josios nesutarimų malšintojas“, turintis rasti savo išraišką „pagal proporcingos valstybinės paramos dėsnius, ypač tautos auklėjimo ir švietimo srityje ir, apskritai, valstybės santykiuose su konfesijomis, ideologiškai kultūrinėmis grupėmis ir tautinėmis mažumomis“. Institucine prasme šį principą siūlyta įgyvendinti steigiant Vyriausiąją Kultūros Tarybą⁹⁹. Tiesa, pati kultūrinės autonomijos samprata ir jos įgyvendinimo principai nebuvo detalizuoti – tai palikta ateičiai.

Politinis režimas šią deklaraciją sutiko be didelio džiaugsmo. Kultūrinės autonomijos reikalavimą režimas įvertino kaip krikdemų norą atgauti prarastą įtaką kultūros ir švietimo įstaigų pagalbai¹⁰⁰. Reaguodama į romuviečių deklaraciją *Jaunoji Lietuva* tarsė kirviu nukirto: „Nepasisekė anksčiau vienam iš tų organiškiosios valstybės apaštalu primesti kultūrinės autonomijos su ateitininkų gimnazijomis, nepasiseks ir dabar“¹⁰¹. Nepasitenkinimą sukėlė pasiūlymas taikyti „proporcingos valstybinės paramos dėsnius“, ypač švietimo srityje. Suprantama, ėmus taikyti romuviečių siūlomą proporcingos paramos principą, katalikiškos švietimo organizacijos ir jų išlaikomos mokyklos būtų suklestėjusios. Tuo tarpu valdžia įtakos švietimo monopoliui su niekuo dalytis nesiruošė, – pasak Smetonos, „nesąmonė būtų [...] dalintis partijoms įtaka mokyklose“¹⁰². Režimas baiminosi, kad nekontroliuojamas valstybės švietimo ir kultūros gyvenimas taps gyva dirva opozicijos kadrų ugdyti. Kultūros autonomijos idėja režimui priminė

⁹⁹ „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, *Naujoji romuva*, 1936, Nr. 8, p. 173–174.

¹⁰⁰ Vincas Rastenis, „Pastabos apie valstybių santvarkas“, *Mūsų kraštas*, 1936-03-06, Nr. 9, p. 8.

¹⁰¹ J. Audra, „Pastabos“, *Jaunoji karta*, 1936, Nr. 12, p. 246.

¹⁰² Antanas Smetona, *Pasakyta parašyta*, t. 2, Boston–New York: Lietuvių enciklopedijos leidykla: L.S.T. korp. Neo-Lithuania filisterių kolektyvas, [1974], p. 46.

katalikų pastangas steigti savo universitetą ir kitas autonomiškas įstaigas, kurių taip ir neleista realizuoti.

Jei pro režimo cenzūros rėtį romuviečių deklaracijoje išdėstyti aptakūs kultūrinės autonomijos principai prasprūdo, tai po pusmečio *Naujosios romuvos* numerį, kuriame buvo išspausdintas Pakšto straipsnis „Kultūrinė autonomija“, Kauno apskrities viršininkas sulaikė, o vėliau Vidaus reikalų ministras Balys Giedraitis priėmė nutarimą konfiskuoti ir sunaikinti¹⁰³. Straipsnyje, kuris taip ir nepasiekė skaitytojų, Pakštas pateikė svetur įgyvendintos kultūrinės autonomijos pavyzdžių, pakartojo Šalkauskio knygelėje *Racionali mokyklų organizacijos sistema* išdėstytus pasiūlymus kaip Lietuvoje įgyvendinti kultūrinę autonomiją bei priminė jo su Šalkauskiu parengtus Lietuvos Konstitucijos pataisų projektus, kuriais siūlyta konstituciškai įteisinti kultūrinės autonomijos principus¹⁰⁴. Cenzūros sulaikytame Pakšto straipsnyje iš esmės nebuvo nieko nauja – pakartota tik tai, ką jis ir Šalkauskis siūlė anksčiau. Taigi situacija jau buvo gerokai pasikeitusi – autoritarinis režimas net girdėti nenorėjo apie kultūrinės autonomijos idėją.

Tarsi politinio režimo atsakas į kultūrinės autonomijos idėją tapo 1936 m. vasaros pabaigoje paskelbtas naujas Vidurinių mokyklų įstatymas, įteisinęs jau pradėtą vidurinio mokslo reformą. Vidurinio mokslo pertvarka labiau centralizavo ugdymo įstaigų valdymą ir net privačių mokyklų laikytojams užkirto kelią intervencijai į mokyklos vidaus gyvenimą. Įstatymas kaip ir anksčiau leido steigti privačias mokyklas savivaldybėms, visuomeninėms organizacijoms ir atskiriems Lietuvos piliečiams, o švietimo ministrui sutikus, privačioms mokykloms galėjo būti skiriama finansinė valstybės parama ir šių mokyklų moksleiviams suteiktos valstybinių mokyklų moksleivių teisės. Privačių mokyklų veiklą akylai stebinčiai Švietimo ministerijai buvo suteikta teisė spręsti ir dėl mokesčio už mokslą privačiose mokyklose dydžio¹⁰⁵. Vidurinio mokslo pertvarka siekta unifikuoti vidurinių mokslą, pakelti jo lygį ir geriau parengti moksleivius studijoms aukštesiose mokyklose¹⁰⁶.

¹⁰³ Vidaus reikalų ministro Balio Giedraičio nutarimas konfiskuoti ir sunaikinti „Naujosios Romuvos“ 1936 m. Nr. 37, in: *LCVA*, f. 402, ap. 2 (Spaudos ir draugijų skyrius), b. 96, l. 144.

¹⁰⁴ Kazys Pakštas, „Kultūrinė autonomija“, *Naujoji romuva*, 1936, Nr. 37, in: *LCVA*, f. 402, ap. 2 (Spaudos ir draugijų skyrius), b. 96, l. 149.

¹⁰⁵ *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918. II. 16 – 1940. VI. 15)*, p. 365–369.

¹⁰⁶ Plačiau apie šią pertvarką: Remigijus Motuzas, *op. cit.*, p. 176–178.

Naujas Vidurinių mokyklų įstatymas neužkirto kelio privačių konfesinių mokyklų kūrimui ir egzistencijai, tačiau ją suvaržė. Valstybei privačių mokyklų nebereikėjo. Lyginant 1926 ir 1937 m. bendrojo lavinimo padėtį, galima pastebėti esmingai sumažėjusią privačių mokyklų reikšmę. 1937 m. privačiose ir valdiškose mokyklose besimokančiųjų santykis lyginant su 1926 m. persivertė į kitą pusę – dabar jau valdiškose mokyklose mokėsi apie 2/3 aukštesnių nei pradinės mokyklos moksleivių¹⁰⁷. Dar ryškesni pokyčiai įvyko su mokytojų seminarijomis. 1926 m. Marijampolės, Panevėžio, Šiaulių, Tauragės ir Telšių valstybinėse mokytojų seminarijose mokėsi 844 moksleiviai, o privačiose mokytojų seminarijose, kurios gaudavo valstybės paramą, – 781 būsimas pedagogas¹⁰⁸. 1939–1940 m. padėtis rengiant pedagogus jau buvo pasikeitusi iš esmės – keturiose valstybinėse mokytojų seminarijose ir Pedagoginiame institute studijavo 1149, o vienintelėje privačioje seminarijoje – 33 būsimi pedagogai¹⁰⁹. Taigi politinis režimas nuosekliai valstybino švietimo erdvę.

Valstybės monopolį ugdymo erdvėje įtvirtino 1938 m. priimta nauja Lietuvos Konstitucija. Šios Konstitucijos svarstymo metu Episkopatas bandė įrodinėti valdžiai, kad projektas ignoruoja Katalikų Bažnyčios teises ugdyme bei kitose srityse ir net pateikė savo pasiūlymus – pavyzdžiui, įrašyti nuostatą, jog „auklėjimo ir švietimo pamatiniai židiniai yra šeima, mokykla ir bažnyčia“¹¹⁰. Tačiau Konstitucijos rengėjai į šiuos pasiūlymus numojo ranka. Konstitucija pripažino religinių konfesijų atliekamo auklėjimo vaidmens reikšmę ir privačių asmenų, religinių konfesijų bei visuomeninių organizacijų teisę steigti auklėjimo įstaigas, bet tik valstybei suteikė išskirtinę teisę vadovauti ugdymui: „Valstybė vadovauja auklėjimo ir švietimo darbui, prižiūri auklėjamąsias įstaigas ir mokyklas“. Auklėjimo ir švietimo „pamatiniais židiniais“ buvo paskelbta šeima ir mokykla (tai pakeitė 1922 m. Lietuvos Konstitucijos nuostatą, skelbiančią: „Visos mokyklos yra Valstybės priežiūroje įstatymų nurodytose ribose“). 1938 m. Lietuvos Konstitucijoje neliko 1922 m. konstituciškai įteisintos ir 1928 m. Konstitucijoje išlikusios nuostatos, įtvirtinančios privačių konfesinių mokyklų, įvykdančių įstatymiškai numatytą mokymo programos minimumą, teisę iš valstybės

¹⁰⁷ Lietuvos statistikos metraštis 1937 m., Kaunas: Valstybinė spaustuvė, 1938, p. 71–77.

¹⁰⁸ Lietuvos statistikos metraštis 1924–1926 m., Kaunas: Valstybinė spaustuvė, 1927, p. 68.

¹⁰⁹ Lietuvos statistikos metraštis 1939 m., Kaunas: Valstybinė spaustuvė, 1940, p. 72–73.

¹¹⁰ Lietuvos vyskupų laiškas Lietuvos Prezidentui, Ministrui Pirmininkui, Seimo pirmininkui, 1938-02-02, in: LIA, f. 1671, ap. 5, b. 50, l. 20–21.

iždo švietimo reikalams gauti tokią biudžeto dalį, „kuri atitinka oficialiai priklausančių tai tikybinei organizacijai, kurios mokslu tos mokyklos vedamos, Lietuvos piliečių ir mokinių skaičiui“¹¹¹. Episkopatas šios konstitucinės nuostatos atsisakymą pavadino „labai apgailėtinu“ ir apskritai negailėjo priekaištų naujai Konstitucijai, kuri valstybėje siaurino Katalikų Bažnyčios teises¹¹². Įsitvirtinusios naujosios Konstitucijos nuostatos švietimo srityje gerokai atšaldė net karščiausius kultūrinės autonomijos idėjos šalininkus – ryškesnio bandymo ją aktualizuoti jau nebebuvo.

Kultūrinės autonomijos idėja lietuvių katalikų veikėjai susidomėjo nepriklausomos Lietuvos valstybės gimimo išvakarėse, paskatinti liūdno gyvenimo Rusijos imperijoje patirties, kai carizmas negailestingai varžė Katalikų Bažnyčios veikimo laisvę. Kultūrinės autonomijos idėja regėta kaip patikimiausias būdas įgyvendinti Katalikų Bažnyčios idealą švietimo erdvėje – sukurti konfesinę švietimo sistemą ir garantuoti jos neliečiamybę. Iškovojus nepriklausomybę, Katalikų Bažnyčia bandė net pati imtis konfesinės švietimo sistemos įgyvendinimo, tačiau pristigo jėgų ir lėšų, todėl savo dėmesį sutelkė į jos dalį – vidurinę mokyklą. Be to, trečio dešimtmečio pirmoje pusėje šalies politiniame gyvenime dominuojant krikdemams, kurie gynė Katalikų Bažnyčios teises, kultūrinės autonomijos idėja neatrodė gyvybiškai reikalinga – valstybė į Katalikų Bažnyčios teises švietimo srityje nesikėsino. Tačiau situacija ūmai pasikeitė, kai krikdemai savo pozicijas prarado, o juos pakeitusios politinės jėgos – iš pradžių kairieji, vėliau nacionalistinis tautininkų režimas – griebėsi valstybėje apriboti Katalikų Bažnyčios teises. Tuomet kultūrinės autonomijos idėja katalikiškame diskurse atgijo net konstitucinių pataisų pavidalu. Kultūrinės autonomijos idėjos permanentiškas suaktualėjimas katalikiškoje spaudoje nuo 1926 m. buvo tarsi lakmuso popierėlis, kuris liudydavo eilinį politinio režimo bandymą apriboti Katalikų Bažnyčios teises ugdymo erdvėje – ryškiausiai tai buvo matyti vidurinio mokslo srityje, kur valstybė nuosekliai siekdama savo rankose monopolizuoti švietimo erdvę, žingsnis po žingsnio mažino katalikiškų privačių mokyklų svorį. Visi Lietuvos katalikų sukurti kultūrinės autonomijos projektai liko popieriuje – politinis režimas, užsibrėžęs valstybės rankose monopolizuoti ugdymą, apie juos nenorėjo nė girdėti.

¹¹¹ *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918. II. 16 – 1940. VI. 15)*, p. 7–32.

¹¹² Lietuvos vyskupų memorandumas Lietuvos Vyriausybei, 1939-05-01, in: *LLA*, f. 1671, ap. 5, b. 55, l. 14–23.

THE IDEA OF CULTURAL AUTONOMY AND
THE CATHOLIC SYSTEM OF EDUCATION
IN LITHUANIA IN 1918–1940

Dangiras Mačiulis

Summary

The article gives an overview of the Catholic Church's aspirations to implement the idea of cultural autonomy in the field of education in the Republic of Lithuania in 1918–1940. The Catholic Church viewed the idea of cultural autonomy in the field of education as the right to create a confessional educational system in the country. Lithuanian Catholic public figures became interested in the idea of cultural autonomy during World War I after living in the Russian Empire, where the tsar's government hampered the Catholic Church's freedom of action and did not allow the creation of a Catholic educational system. The idea of cultural autonomy was considered to be the most reliable way to implement the aims of the Catholic Church in the field of education, i.e. to create a confessional educational system as well as ensure its integrity and inviolability. When Lithuania gained its independence, the Catholic Church tried to create a Catholic educational system, but the church did not have enough strength and resources to achieve this goal and therefore, the main attention was paid only to one of its chains – the secondary school. Moreover, the Christian Democrats, who defended the rights of the Catholic Church, had political domination in the first half of the 1920s, but they did not regard the idea of the country's cultural autonomy as essential, and therefore, the state did not restrict the Catholic Church's rights in the field of education. However, the situation changed in 1926 when the Christian Democrats lost their positions and were replaced by other political forces, i.e., first of all by the leftists, and later by the nationalists' regime which started hampering the Catholic Church's domination in the field of education. When the nationalists' regime attempted to monopolize the educational system in the hands of the state, the idea of cultural autonomy was revived in Catholic discussions and Catholics tried to implement it until the loss of Lithuania's independence. In this period the idea of the cultural autonomy was brought up-to-date in the Catholic press and became an indicator that showed the attempt of the nationalists' regime to restrict the rights of the Catholic Church in the field of education. The latter could be apparently observed in the field of secondary education as the state consistently reduced the number of private Catholic schools and attempted to monopolize the educational system. All cultural autonomy projects created by the Lithuanian Catholics remained unimplemented because the nationalists' regime sought to monopolize education in the hands of the state and did not support them.